

This is a digital copy of a book that was preserved for generations on library shelves before it was carefully scanned by Google as part of a project to make the world's books discoverable online.

It has survived long enough for the copyright to expire and the book to enter the public domain. A public domain book is one that was never subject to copyright or whose legal copyright term has expired. Whether a book is in the public domain may vary country to country. Public domain books are our gateways to the past, representing a wealth of history, culture and knowledge that's often difficult to discover.

Marks, notations and other marginalia present in the original volume will appear in this file - a reminder of this book's long journey from the publisher to a library and finally to you.

Usage guidelines

Google is proud to partner with libraries to digitize public domain materials and make them widely accessible. Public domain books belong to the public and we are merely their custodians. Nevertheless, this work is expensive, so in order to keep providing this resource, we have taken steps to prevent abuse by commercial parties, including placing technical restrictions on automated querying.

We also ask that you:

- + *Make non-commercial use of the files* We designed Google Book Search for use by individuals, and we request that you use these files for personal, non-commercial purposes.
- + *Refrain from automated querying* Do not send automated queries of any sort to Google's system: If you are conducting research on machine translation, optical character recognition or other areas where access to a large amount of text is helpful, please contact us. We encourage the use of public domain materials for these purposes and may be able to help.
- + *Maintain attribution* The Google "watermark" you see on each file is essential for informing people about this project and helping them find additional materials through Google Book Search. Please do not remove it.
- + *Keep it legal* Whatever your use, remember that you are responsible for ensuring that what you are doing is legal. Do not assume that just because we believe a book is in the public domain for users in the United States, that the work is also in the public domain for users in other countries. Whether a book is still in copyright varies from country to country, and we can't offer guidance on whether any specific use of any specific book is allowed. Please do not assume that a book's appearance in Google Book Search means it can be used in any manner anywhere in the world. Copyright infringement liability can be quite severe.

About Google Book Search

Google's mission is to organize the world's information and to make it universally accessible and useful. Google Book Search helps readers discover the world's books while helping authors and publishers reach new audiences. You can search through the full text of this book on the web at <http://books.google.com/>

A MAGYAR PROTESTÁNS IRODALMI TÁRSASÁG
KIADVÁNYAI.

PROTESTÁNS SZEMLE.

SZERKESZTI

SZŐTSFARKAS,
THEOL. AKADÉMIAI IGAZGATÓ TANÁR,
A MAGYAR PROT. IRODALMI TÁRSASÁG TITKÁRA.

A Protestáns Szemle, mint a Társaság folyóirata,
július és augusztus kivételével minden hó 15-én
jelenik meg.

Az egész évfolyam előfizetési ára nem tagoknak 4 frt.

BUDAPEST,
HORNÝÁNSZKY VIKTOR KÖNYVNYOMDÁJA.
1897.

TARTALOM.

I. Értekezések és tanulmányok:

1. A kassai első református templom története. (Első közl.) *Révész Kálmán* 429
2. Unió törekvések a negyvenes években. (Második közl.) *Lic. Rácz Kálmán* 441
3. A reformátusok üldöztetése Szatmármegyében (Első közl.) *Berey József* 460
4. Jézus hegyi beszéde. (Bef. közl.) *Dr. Erdős József* 471

II. Irodalmi szemle:

a) Hazai irodalom:

1. Szemnecz Emil: Katholikus autonomia. *Sz. F.* 478
2. Többektől: Protestáns Esték. *S—s.* 481
3. Bodnár Zsigmond: Erkölcsi kérdések. *Sz.* 482

b) Külföldi irodalom:

1. Hahn: Bibliothek der alten Symbole. *Sz. M.* 485
2. Graul: Die Unterscheidungslehren der christl. Bekenntnisse *Sz. M.* 486

A Magy. Prot. Irod. Társaság Alapszabályaiból.

A társaság tagjai: 4. §. A társaság tagjai ötfélék: *a)* pártfogók, *b)* alapítók *c)* rendesek, *d)* pártolók és *e)* segélyező tagok. 5. §. *Pártfogók* legalább 500 frtot, *alapítók* pedig legalább 100 frtot vagy lefizetnek, vagy kötelezvény által biztosítanak 5°/_o-os kamattal a társaság pénztárának. *Rendes* tagok 5 évi kötelezettséggel, évenként 6 frtnyi; *pártoló* tagok 3 évi kötelezettség mellett 3 frtnyi díjat fizetnek. *Segélyezők* azok, a kik egyszer-mindenkorra az alapítványnál kisebb összeget adományoznak.

Ingyen kapják: a társaság pártfogói az összes kiadványokat; az alapítók a Szemlét, a «Koszorú»-t és a monografiákat; a rendes tagok a Szemlét és a monografiákat; a pártoló tagok pedig a Szemlét.

Tisztelettel felkérjük mindazon t. tagtársainkat, a kik a múlt évekre vagy a folyó évre szóló tagdíjaikat még be nem fizették, hogy azokat a Társaság pénztárába (Budapest IV., Deák-tér 4. sz.) minél előbb beküldeni sziveskedjenek. A hátralékok a „Szemle“ f. évi 6. füzetében vannak kitüntetve.

Egyszersmind bizalommal kérjük tagtársainkat, hogy a legutóbbi közgyűlés határozata értelmében ki-ki bár egy új tagot igyekezzenek szerezni a Társaságnak.

Szöts Farkas,
társulati titkár.

Bendl Henrik,
társulati pénztárnok.

A KASSAI ELSŐ REFORMÁTUS TEMPLOM TÖRTÉNETE.

(Első közlemény).

A templom, a melynek történetét előadni szándékozom, 1711. október 18-a óta állandóan az Orsolya-apácák birtokában és használatában van. Eredetileg azonban reformátusok által, református templomnak építtetett. A százéves küzdelem, mely létrejöttét megelőzte; a külön e célra hozott országos törvények, melyek létesülését biztosíták; a többszörös váltakozás, mely a XVII. század végén és a XVIII. század elején tulajdonjogára nézve beállott; végre azon sokszoros ferdítés, költemény és homály, melybe történetét két századon át célzatosan beburkolták, sokszoros érdekekkel irányítják a történetíró figyelmét ezen szép templomra, mely református őseink hitbuzgóságának és rettentő szenvedéseinek némaságában is kiáltó emlékjele.

Felső-Magyarország fővárosa, Kassa, egyik legclassicusabb földje a protestantizmus belső küzdelmeinek, majd szenvedéseinek. Itt vívta meg a két protestáns egyház az unitarizmussal egyik nagy csatáját;¹ itt küzdött egymással a két testvérfelekezet egy hosszú századon keresztül;² itt létesíté a nagy Alvinczi Péter, fejedelmek barátja és tanácsosa, a protestáns uniónak egy igen érdekes s hazánkban egyetlen alakját; itt szenvedett a két protestáns egyház a római katolikus

¹ Az Egri Lukács ellen tartott kassai zsinat, 1568, január 27. és következő napjain.

² Ennek történetét lásd Révész Kálmán: „Száz éves küzdelem a kassai ref. egyház megalakulásáért“ (Budapest, 1894.) művében.

visszahatás korában oly sokat, hogy többet talán sehol, széles e hazában.

Azon szívós és következetes ellenállást, melylyel Kassa város tanácsa és lutheránus többsége egy egész századon át képes volt meggátolni, hogy a szintén tekintélyes számú református magyarság egyházzá alakulhasson, még I. Rákóczy György hatalma és tekintélye sem tudta teljesen megtörni. Midőn ez a kiválóan vallásos, buzgó református fejedelem Kassa ura lett,¹ csakhamar megalapította ugyan, 1644. márczius 26-án, husvét szombatján a református egyházat, de ez még éveken át csak mint udvari egyház (*aulica ecclesia*) létezhett, a nyilvános vallásgyakorlat jogával egyáltalában nem bírt, isteni tiszteletét is az úgynevezett királyi házban,² a fejedelmi udvarban tarthatta. Az udvari egyház papját, Regéczi Andrást, a csakhamar felállított udvari iskola tanítóit és tanulóit a fejedelem tartotta és védelmezte a városi tanács meg-megújuló támadásai ellen. Még élt öreg Rákóczy György, midőn az országgyűlés egy külön törvényczikkben (1647: XIX.) elrendelte, hogy Kassa város tanácsa a reformátusoknak templom-, iskola- és paplak számára alkalmas telket, egyszóval nyilvános és szabad vallásgyakorlatot engedjen.³ Az országos viszonyok azonban ekkor oly szomorúak és ziláltak voltak, hogy a kassai tanács hatalmával és konokságával szemben, Abauj vármegyének, sőt magának a fejedelemnek minden igyekezete dacára is, a szentesített törvény írott malaszt maradt. Midőn pedig öreg Rákóczy György 1648. október hó 11-én örökre lehunyta

¹ 1644. márczius hó 11-én.

² E királyi ház (*domus regia*, palota, udvar) a város főutcáján, azon helyen állott, hol ma a prémontriek (eredetileg a jezsuiták) temploma és rendháza áll. V. ö. i. m. 45. l.

³ Ezen törvényczikk czíme ez: «*De libero Helveticae Confessionis exercitio, in dicta civitate Cassoviensi, una cum campanarum et sepulturae usu, et loco idoneo, loco parochialis templi, cum domo parochiali et schola assignando*». Ez a törvényczikk tehát abból a téves alapfeltételtől indul ki, hogy a kálvinisták a parochialis (vagyis Erzsébet) templom használatából kizárattak s ezért kell nekik új templom számára helyet mutatni. V. ö. i. m. 58—61. l.

szemét, még az udvari egyház és iskola létezését is a legkomolyabb veszély fenyegette.

Azonban, a hol legnagyobb a veszély, ott van legközelebb a segítség. Az ország karai és rendei végre is megso-kallották, hogy egy város a szentesített törvénynek ekkép ellene szegezi magát; e mellett Kassán nemcsak a reformátusok, de a róm. katolikusok számára is biztosítani kellett a vallás-szabadságot s a két egyház érdekét és ügyét egymástól elvá-lasztani nem lehetett, tehát az 1649. évi országgyűlés egy újabb (XII.) törvénycikket alkotott, mely ismétli s fokozott szigorúsággal elrendeli az 1647: XIX. törvénycikkből fog-laltakat.

„Jóllehet az 1647. évi közelebbi múlt országgyűlés XVII. és XIX. cikkeiben elég világosan és szigorúan megállapítta-tott, hogy Kassa város a katolikusoknak és a helvét hitval-lású evangélikusoknak templomokra, iskolákra és paplakokra elegendő alkalmas helyiségeket jelöljön ki.

„Mint hogy azonban az ily helyiségek kihasítása (a beadott ellenmondás már közönségesen megsemmisítve lévén) azon város által mind eddig elmulasztatott, sőt ellenkezőleg ugyanott a vallás szabadsága sokféle képen háborgatott volna: ennél-fogva határozatik, hogy az ország hivatott törvényei szerint, azonnal az országgyűlés eloszlása után egy hónapra kitűzött határidő alatt, Abauj vármegye alispánja és egyik vagy másik szolgabirája és mindkét vallásbeli — úgymint katolikus és evangélikus — s Abauj vármegye által arra egyenlő számban választandó előkelő nemesek előtt, templomoknak, iskoláknak és paplakoknak, mind a katolikusok, mind a helvét hitvallásuk használatára elegendő és alkalmas helyiségeket azon Kassa városa és tanácsa, mindenesetre azon Kassa városában, a köze-lebbi múlt országgyűlésnek fentebb említett 1647. évi törvény-cikkében kijelölt és annyiszor-mennyiszor tetteleg eszközözendő és multhatatlanul végrehajtandó büntetés terhe alatt, minden kártérítés nélkül tetteleg és valósággal átadjon.

„Az ekkép átadott helyiségek minden adóktól s polgári jövedelmektől szabadoknak és menteseknek tekintessenek.

„És ezután mind a katolikus, mind a helvét vallás gyakorlata, harangoknak és temetőknél használatával, azon városban lakó polgároknak s többi lakóknak és minden ott tartózkodóknak, az ország érintett törvénycikkeihez képest, minden akadály nélkül, mindenkor szabad legyen.

„És azon városnak, valamint más egyéb városoknak polgárai is, az 1608. évi koronázás előtti XII. törvényczikk szerint, minden valláskülönbség nélkül választassanak; vegyessen és felváltva főbíráknak, tanácsnokoknak és egyéb méltóságokra is alkalmaztassanak“.

Külön országos törvények intézkedtek tehát a kassai reformátusok templomának és vallásszabadságának érdekében; e törvényeket, a többiekkel együtt III. Ferdinánd királyi szentesítéssel is ellátta. Miként tartották — illetőleg miként rontották és gázolták meg csakhamar e szentesített törvényeket is — mint annyi sokat, meglátjuk nemsokára!

A törvény végrehajtása végett az erélyes új nádor, gróf Pálffy Pál személyesen ment el Kassára s vas kézzel megtörvén a városi előljáróság ellenállását, tizenegynapi tárgyalás és alkudozás után, 1650. február hó 19-én létrejött és aláíratott azon egyességlevél, mely Kassán úgy a róm. katolikusoknak, mint a reformátusoknak a szabad vallásgyakorlatot, egyházi épületeik számára pedig a szükséges telkeket biztosította.¹

A reformátusok telkét keletről a városi mézárszék és a Szilágyi István fundusa, délről a Keskeny- (ma: Apácza) utcza, nyugotról a Mészáros-utcza, északról pedig a Papi Szabó János háza határolták. Egy kisebbszerű házon (a Maklári Pál árváién) és egy rézműves műhelyen kívül „puszta piacz“ volt az egész telek, melyért mégis ezer tallért kellett a reformátusoknak a város pénztárába lefizetni. Tehát nem ingyen kapták a telket, mint azt az 1649: XII. törvényczikk rendelte volna, hanem egyenesen megvették, még pedig az akkori viszonyokhoz képest, rettentő nagy áron. Így lett övék a telek, az egyezségi okmány szerint „*jure perpetuo*“ örök tulajdonul! A telek méreteit nem tartalmazza az okmány, de aligha tévedünk azon feltevésünkben, hogy hossza a mai Apácza-utcza vonalának nyugoti felét foglalta el, szélessége pedig annyi volt, mint a templom mézáros-utcai frontja. A reformátusok telke és a szépesi kamara (ma: pénzügyigazgatóság) épülete közt az időben két ház állott, egyik a Papi

¹ Egész terjedelmében lásd i. m. 99—103. l.

Szabó János, másik a Német Lakatos Mihályné, született Török Erzsébet tulajdona, ki is Debreczenben, a városi tanács előtt 1675. február 11-én tett örök vallása szerint, ezen házat „ha Isten még valaha a kassai református ecclesiát helyre állítja, annak; ha pedig az Isten a mi bűneinkért nekünk érni azt nem engedné, Kabai Gellért uram gyermekeinek“ hagyta.¹ Szükségtelen említenem, hogy a kegyes hagyományozó házat sem a kassai egyház, sem pedig Kabai Bodor Gellért örökösei soha meg nem kapták; erre is rátették kezöket a róm. katolikusok s a most említett két ház helyén, a templom és a pénzügyigazgatóság épülete közt, az apáczárdával összeköttetésben levő róm. kath. leányiskola és tanító-nőképző-intézet épülete áll.

Alig nyilt meg a tavasz, a kassai buzgó reformátusság azonnal munkához látott. Öreg Gyarmati János gondnok uram 1650. április hó 1-én kezdi meg számadó könyvének vezetését, melybe a kassai új egyház összes bevételeit és kiadásait egész 1655. október 10-ig ritka hűséggel és pontossággal beírta, vagy beíratta. Ezen rendkívül becses számadás² 92 hosszukás-keskeny lapon tárja elénk az alakuló és építkező egyház öt és félévi történetét. Adataira többször hivatkozni fogunk.

A kassai református egyház tagjai önmagukban elégtelenek voltak az előttök álló nagy feladatok végbevételére. Templomot, iskolát, paplakot egészen újból építeni; papot, tanítókat fizetni, szegény tanulókat táplálni, mindezekre igen sok pénz kellett már akkor is. De a régi kálvinista buzgóság és áldozatkészség (mely ma már, fájdalom, igen-igen ritkán nyilatkozik meg!) a két magyar hazából segítségére jött az Ur kassai kicsiny seregének. A kegyes fejedelemasszony Lorántfi Zsuzsánna és fia, II. Rákóczy György fejedelem, továbbá Abauj vármegye nemessége voltak a gyülekezet legfőbb pártfogói és jóltevői; e mellett azonban Magyarország

¹ Debreczeni Protestáns Lap, 1897. évf. 4. és 5. szám.

² Abauj-Torna vármegye levéltárában, az 1653—1659 évi abauji jegyzőkönyvek 200-ik lapja után van bevarrva. Nemsokára közölni fogom a «Történelmi Tár» művelődéstörténeti adatai között.

és Erdély reformátussága; főurak és szegény katonák, grófnók és szolgáló leányok, vármegyék és egyházmegyék, egyaránt elküldték a magok nagy adományát és áldozati fillérét az új egyház támogatására, melynek erős lábra állítását és virágzó állapotba helyezését határozottan *országos református közérdeknek tekintették*. Sőt nemcsak a hazai, hanem a külföldi hit-rokonok is elküldték adományaikat; a később írásba tett hagyomány legalább úgy tartja, hogy a kassai ref. templomra az angol király, a brandenburgi választó és a németalföldi rendek is adakoztak.¹

De magok a kassai hívek is megtették kötelességüket. Az 1650-től 1670-ig terjedő 20 év alatt a református végrendelek egész hosszú sora tűnik elő levéltárainkból; ez időben nem halt meg kassai ref. ember a nélkül, hogy egyházaról és iskolájáról, papjairól és tanítóiról, gyakran igen tekintélyes hagyománnyal, meg ne emlékezett volna. A végrendeleti hagyatékok mellett egymást érték az egyház részére felajánlott adományok is; egyik pénzt, a másik ékszert, a harmadik könyveket, a negyedik drága öltönydarabot ajándékozott; mások pedig drága pénzért váltották magukhoz e tárgyakat.²

A buzgóság ilyenén megnyilatkozása azonban, a kor kedvező szellemén kívül, a szerencsésen választott vezető és intézkedő egyének tervszerű működésének s lankadhatatlan tevékenységének köszönhető. Ott látjuk az egyház élén a *Váradi Pál* nemes alakját, ki tíz évvel azelőtt városi tanácsosságot, sőt egyidőre szabadságát és vagyonát is elveszítette hitéért;³ ő mindenekben a főintéző; intézkedik, szerződéseket köt, követségekben fárad, nagy levelezést folytat az egyház

¹ Több multszázadi egyházi feljegyzés említi e tény, egykorú adatot azonban erre nézve még eddig nem találtam.

² Így például 1663 tavaszán Csorge Györgyné egy zafiros aranygyűrűt, Bancsik Jánosné egy ezüst csészét, Látrán Jánosné egy fejer ezüst poharat, Lakatos Mihály egy mostan kijött bibliát in folio, (váradi biblia,) Petrás Istvánnó egy ezüst gyűrűt, Maklári István egy kívül-belől megara-nyozott úrvacsorájához való poharat, Zsarnai Mátyásné egy függőt adott az egyház. illetőleg a templom javára. Kézpénzben adtak 800 forintot; mind- ezt pedig nem egészen két hónap alatt!

³ Lásd bővebben i. m. 43–46. l.

ügyében. Oldala mellett fárad öregbik *Gyarmati János* uram, a preceptor, a számadó és építető gondnok. Mellettük kevés szerep jut az egyház megőregedett s az előző küzdelmek során kifáradt papjának, *Regéczi Horváth Andrásnak*, ki 1644-től 1653-ig, tehát tíz éven át szolgálta a kassai egyházat. Helyébe *Czeplédi István* jött, ki fényes tehetségei számára itt találta meg a legméltóbb teret s viszont a kassai egyház is ő benne találta meg azt az embert, kinél jobbat és nagyobbbat nem adhatott volna részére az isteni gondviselés. Alig foglalja el *Czeplédi kassai állomását*, azonnal az ő kezében összpontosulnak a vezetés összes szálai; azonnal fokozott mérvben indul meg a segélygyűjtés, s ennél fogva sokkal bővebben jönnek az adományok is. *Czeplédi lángbuzgalmának* köszönhető első sorban, hogy 10 év múlva a szép templom mellett egy oly valószínűségi főiskola is létesült, mely a bölcsészet mellett a teológiát is felölelte tárgyai közé. De nem szabad elhallgatnunk *Udvarhelyi György* és *Chernel György*, ezen két buzgó református főember nevét sem, kik *Várad* után a kassai egyház főgondviselői, s mint ilyenek, *Czeplédi legelső munkatársai* valának.

A vezéregyéniségek ezen rövid ösmertetése után lássuk az építkezés menetét. Már az 1650. évben kiküldötte az egyház négy tagját adományok gyűjtése végett,¹ kik 1651 január végén több mint 400 frttal számoltak be *Várad*, *Debreczen* és *Göncz* körül tett útjok eredményeként. A „méltóságos fejedelemasszony“ *Lorántfi Zsuzsanna* már előzőleg 600 forintot

¹ *Bornemisza János* kassai vice-generális előtt 1650. december 13. két tanácsnok a város nevében protestál az ellen, hogy a kálvinisták itt *Kassán*, a város hire és akarata nélkül *Várad* Pál házában konventikulomot csináltak, kibocsátván négy személyt templomok épületére való koldulásra. (*Kassa városi levéltár* 7886. sz.) E protestatiót azonban épen nem vette figyelembe a vice-generális, mert ugyanezen napon adott nem is egy, de két passust a gyűjteni készülő négy „emberséges igazjártbeli“ református ember számára (*Egyházi levéltár*). Ezen buzgó református egyháztagok, kik télvíz idején indultak el fáradságos útjokra, megérdemlik, hogy itt névszerint is megemlítsük őket, a mint következnek: *Matolesi György*, *Dobi György*, *Szekér Tamás* és *Jánosi Gergely*, mindannyian tekintélyes vagyonos polgárok.

küldött az építésre; ¹ majd „a hegyek alól, Ujhely környül“ 1000 forinton felül hoztak gyűjtő uraimék; Rédey Ferencz uram ő nagysága, nemzetes Ibrányi Ferencz és Zákány András uram 100—100 forintot, Perényi abauji főispán 180 forintot adott, úgy, hogy a kisebb adományokat is felszámítva, 1651 közepén már mintegy 5000 forinttal rendelkeztek az egyház vezetői. Ennyi pénzzel már hozzáfoghattak a munkához, a mint hogy 1651 augusztus hó 16-án meg is kötötte Váradi Pál főgondnok Kőműves János kassai kőműves-czéhmasterrel a szerződést, ² melynek alapján azonnal megkezdődött a templomépítés. Érdekes, hogy a református egyház, illetőleg Abauj vármegye, mint az egyház patronusa, Kassa városától egyenesen követelte, hogy a templomépítéshez ingyen bocsásson kőbányákat az egyház rendelkezésére, a mit mikor a város megtagadott, a vármegye foglalást intézett egyes városi jószágok ellen. A pörnek Pálffy nádor leirata vetett véget, ³ és pedig Kassa városa javára, úgy, hogy az építkező egyház kénytelen volt követ is, téglát is pénzen szerezni be. Ez utóbbi anyagot a város téglavetője szolgáltatta; az első szállítmány (55,000 darab) ára 201 forint 60 kr. volt, tehát ezre 3 forint 66 krajczárba esett. ⁴ A serényen folytatott építkezés Czeglédi Kassára jöttével még nagyobb lendületet nyert, a mihez természetesen sok pénz kellett, úgy hogy az egyház többször volt

¹ Lorántfi Zsuzsánna a kassai egyháznak két értékes hegyaljai szőlőt, ezenkívül összesen mintegy 2000 forintot adományozott.

² Anno 1651. die 16. augusti. Az Jehova szent Istennek segítségével kezdettünk Kassán az templomnak építéséhez, melynek véghezvitelére adjon erőt ő szent felsége, hogy az ő nagy nevének magasztalására építhessük fel. Amen. Ennek munkájára fogadtuk meg nemes Kassa városának kőműves czéhének czéhmasterét, Kőműves Jánost, kinek fizetése lészen minden öltül másfél forint; száz öltül azért adunk másfélszáz forintot, id est fl. 150. Nyolcz köből gabonát, három hordó sert, egy szalonnát; borsót, lencsét, darát egy-egy szaput, husz font boronczát. Erre pedig reá felelt, hogy ha valami oly fogyatkozás lenne benne munkája miatt, kiért el kellett nék valamit bontani azon épületből, újabban tartozik felépíteni. Cassoviae, anno et die. ut supra. Váradi Pál, m. p. (Egyházi levéltár.)

³ Bécs, 1651. április 4. (Kassa városi levéltár 8023. sz. a.)

⁴ Gyarmati számadása, a vármegyei levéltárban.

kénytelen kölcsönhöz folyamodni. Czeglédi egymásután bocsátotta szét folyamodó és kérő leveleivel gyűjtő embereit; ¹ II. Rákóczy György fejedelem is hathatósan segítette az egyházat, ² úgy, hogy 1654 május 12-én be lett fejezve az építés első szakasza s megtörtént a kőművessel a leszámolás. ³

Két nap mulva, 1654 május 14-én újabb szerződés ⁴ jő létre az egyház előljárói és az építőmesterek (Rayner Boldizsár főczéhmester, Küfaragó János viczeczéhmester) között „az templom magasságának felvitelére, az toronynak az templom kúfalánál feljebb való vitelére, úgy hogy a zsindeleyezeten kitessék; az sanctuariumnak megbótozására, az templom és torony falainak kívül-belől megvakolására és megfejrítésére, ajtók és ablakok köveinek becsinálására, az torony grádicsainak megcsinálására“. Mind ebből megláthatjuk, hogy mennyire haladtak az építés első szakában.

Nemsokára, ugyancsak 1654 július hó 3-án Czek Mátyás eperjesi ácsmesterrel is létrejő a szerződés „az templom felének hajazására, és ahhoz tartozandó minden munkájának véghezvitelére, az egy toronynak hajazása kívül, az ő maga lerajzolt formája szerint“. ⁵

Öreg Gyarmati János számadó gondnoknak 1655 december hó 20-án megvizsgált számadásából úgy látszik, hogy a templom építése ez időre nagyjában befejeztetett, mert e számadásban a kőműves és ács részére kikötött összegek már mind befoglaltatnak. A templom belső felszerelése, a torony

¹ Két — egyező szövegű — kérése, 1653. február 10-iki kelettel, Czeglédi aláírásával s az egyház pecsétjével ellátva, megvan az egyházi levéltárban. Egy harmadik, Taraczközy Ferenczhez, az erdélyi káptalani javak kezelőjéhez, intézett kérése, 1653. december 12. kelettel megvan az Erdélyi Muzeum kéziratárában. (Mike Sándor gyűjt. 6. kötet.)

² Az építésre ezer tallért adott, ezenkívül megengedte, hogy „birodalmában“ 50 vonó- és jármosökröt szedhessenek az építkező kassaiak. Az anyaghordás befejeztével a 464 forintba került ökröket 751 forintért, tehát szép nyereséggel adta el Gyarmati gondnok a mészárosoknak.

³ Az okmány az egyház levéltárában.

⁴ A kőművesek munkadíja 1450 forint készpénz; továbbá gabona, búza, szalona, bor, ser és egyéb élelmiszerek természetben. (Egyh. levéltár.)

⁵ Az ács munkadíja 400 frt és különböző élelmiszerek. (Egyházi levéltár.)

és az iskalaépület felépítése azonban, mint látni fogjuk, a következő évek teendője maradt.

Az egyház összes bevételeiről és kiadásairól vezetett számadás, melyben tehát nemcsak az építési tételek, de a belhivatalnokok fizetése, az egyház szőlőinek bevételei és kiadásai is bentfoglaltatnak, 13,434 forint 30 krajczár bevétel mellett 14,563 forint 01 krajczár kiadást, tehát 1128 forint 71 krajczár deficitet tüntet fel, mely utóbbi összegből azonban 428 forint 71 krajczárt elengedett a buzgó Gyarmati, úgy, hogy csak 700 forint fedezendő hiány maradt. Méltók tehát azok az elősmerő szavak, melyek kíséretében Abauj vármegye közönsége, ezen számadást illetőleg, Gyarmati Jánost és utódait, 1656. év február hó 20-án kelt okmányban, minden felelősség terhe alól felmenti.¹

Az 1656. évtől kezdve nem maradtak meg a gondnoki számadások, ennél fogva a templomépítés történetét oly részletességgel, mint eddig, nem követhetjük. Egyes szórványos adatokból azonban megállapíthatjuk, hogy az építkezések csakis 1663-ban nyertek befejezést. Ezt bizonyítja nemcsak az, hogy a templom ünnepélyes felszentelése 1663 november hó 11-én történt meg,² — bárha isteni tiszteletet bizonyára már 1656-tól kezdve tartottak benne — de igazolják a következő adatok is:

1. Czeglédi Istvánnak II. Rákóczy György felett 1661 ápr. 24-én tartott temetési beszédében³ ezt olvassuk: „Mi bizony nagy kárt vallánk Kassán egész eklézsiául; mert tudom, ha a hadak miatt (melyek e Dávidot körülvevék) lehet vala, az ő Urának, Istenének házát már itt elvégzi vala. Vajha is támasztana a nagy Isten még e vitéz fejedelmi ágbul olyat, ki a mindenkor emlékezetben levő törzsöknek örök dicséretire

¹ A számadás 1655 december 13-án vizsgáltatott meg s a küldöttek már december 20-án jelentést tettek eljárásukról a megyénél, mely a felmentvényt 1656 február 20-án adta ki. Ez utóbbi az egyházi levéltárban.

² A pálóczi Horváth család naplója: Magyar Történelmi Emlékek. Írók. XXXI. kötet, 220. l.

³ Megjelent Kassán 1661. Negyedré, 68 lap. Megvan az Erd. muzeum. a pesti, sárospataki és pápai ref. főiskolák könyvtárában.

e szent munkát elvégezné! Valóban Nagyságtokat¹ nézi Isten után az eltökélt szándéknak végben vivése“.

2. Az 1662-ik évi nagy pestisben elhalt Udvarhelyi György alispán s kassai ref. főgondnok felett szintén Czeglédi által tartott halotti beszédben² azt olvassuk, hogy az ő halálával „a kassai keresztyén reformata eklézsia fejében sebesített meg. Nem látja már a templombeli első széken a jó példaadót s szép udvari sereggel az oda járnai szeretőt . . . Első vala ő többire mindenkor a templomban szép seregével, nem szégyenli vala nyelvét mozdítani az éneklésre, nem aluva hallgatja vala a szent ígét . . . Ő úgy disponála menyeyei urátul vett javaibul, sok keresztyének példájokra, meg fogja érezni az új templom és a mellette való schola rövid nap“.

3. Chernel György 1663 márczius 12-én kibocsátott körlevelében,³ mely a kassai ref. egyháznak tagjait, és pedig

¹ Özvegyét, Báthori Zsófiát, és fiát I. Rákóczy Ferenczet érti.

² Megjelent Kassán, 1662. Negyedré, 34 lap. Megvan a M. Nemz. Muzeum, a sárospataki és a m.-vásárhelyi ref. könyvtárakban. Ezen halotti beszédben olvassuk azt is, hogy az 1662. aug. 1-én kezdődött iszonyú pestisben (Czeglédi kelevényes dögnek is nevezi,) csak a kassai reformátusok közül „kevés híján harmadfél-százan“ haltak meg. Borzasztó szám ez, egy ezer lelket alig számláló gyülekezetből!

³ E levél tartalma, különösen a kassai ref. egyház és Abauj vármegye közötti viszonyra nézve annyira fontos, hogy szükségesnek látom azt egész terjedelmében közölni:

Ajánlom szolgálatomat kegyelmeiteknek mint bizalmas uraimnak s jóakaró asszonyaimnak, Isten ő felsége hazánkban kívánatos békességnek megmaradásával s egészséges hosszú étellel áldja meg kegyelmeitek, kívánom!

Jól tudhatja kegyelmeitek, minémő nagy elmék törődésivel és költségnek kiadásával az reformata helvetica confession levő uraim szerettek Kassán templomnak való helyt és annak építése mennyi költségben álljon, nem szükség declarálnom. Az mely templomhoz communi voto et consensu eleitől fogva voltak bizonyos curatorok és inspectorok rendeltetve, kik az szükséges dolgokra vigyáztanak, mind az nemesi, mind peniglen concivis renden levő uraimék közöl. Mivel peniglen a jó Isten azon ecclának egyik curatorát s inspectorát ez árnyékvilágbul magához szólította, és azon templom épületinek végben való viteliben nem legutolsó rész még hátra vagyon; minthogy ebben az mi nemes Aba-Ujvár megyében reformata helvetica confessió levő főrend uraimék szemeket s kezeket rajta tartják, tetszett ő kegyelmeiteknek, hogy most is azon jó rendtartás observáltatván, mind az nemesi, mind peniglen az concivis renden levők közöl rendeltetnének becsületes atyafiak,

nemcsak a férfiakat, hanem az özvegyasszonyokat is, az Udvarhelyi György halálával megürült főgondnoki állás betöltése s más egyházi ügyek elintézése végett egybehívja, azt olvassuk, hogy „*a templom épületének végben való vitelében nem legutolsó rész még hátra vagyon*“. Úgy látszik azonban, hogy nagy szorgalommal és buzgósággal foghattak ezen „nem legutolsó rész“ elvégzéséhez, mert nyolcz hónap mulva teljesen készen állott s 1663 november 11-én, bizonyára nagy ünnepélyességek között, fel is szenteltetett a szép nagy templom, mely „*a helvécziai confessión levő úri fő- és közrendektől nagy költségekkel építtetett*“. Sajnos, hogy ezen nagy költséget határozott számmal megjelelni nem tudjuk; multszázadi egyházi feljegyzéseink következetesen 92,000 forintot emlegetnek; azonban itt bizonyára rajnai (rhénes) forintot, vagyis 36,800 magyar forintot kell érteni, mely összegben, véleményem szerint úgy a templomra, mint az iskola épületre és lelkészlakra fordított összes költségek befoglaltatnak. Tekintve most már az akkori és mostani pénzviszonyokat, a kassai református egyházi és iskolai épületekre fordított összeget, mai értékben bátran tehetjük 150–200,000 forintra.

Révész Kálmán.

kik az Isten dicsőségének előbb való mozdítására s az templomnak hátramaradott építendő részének continuálására s más ahoz tartozandó szükséges dolgokra gondot viselnének. Mivel azért énnekem méltatlan szolgálójának ez elmúlt. Gönczön celebráltatott törvényszékben ő Nagyságok és ő Kegyelmek committálták, hogy Kegyelmetekkel communicálván, s kassai pusztá házához convocálván, azon materiát concernálandó szükséges dolgokrul beszilgetné(nk.) Kérem azért nagy szeretettel Kegyelmeteket, nem az én mélytalan személyemet, hanem az Isten dicsőségének előbb való mozdítását megtekintvén, holnapi napon könyörgés után reggel compareálni ne nehezteljen; hogy annál jobb módjával, kegyelmelek jelenlétében szükséges dolgokrul beszilgetvén, ecclesiankot concernálandó dolgokban végezhezzünk minden jót. Szeretettel kérvén Kegyelmeteket, arrul megbocsásson, ha kinek-kinek illendő méltósága szerint nevét az titulusban úgy nem írhattam, kelletvén vigyáznom Kegyelmelek lakó házáinak rendes mivoltára. Kikhez pedig ezen levélem érkezik, ne nehezteljen visat reá irni és szomszédjának kezében szolgáltatni. Hozza Isten kívánatos egészségben Kegyelmeteket. Cassoviae, 12. Martii 1663. Kegyelmelek szolgálója Chernel Gyeorgy m. p. (Eredetije a kassai ref. egyházi levéltárában, 39. sz. a.).

UNIÓ TÖREKVÉSEK A NEGYVENES ÉVEKBEN.

(Második közlemény).

Míg a két konvent által alakított 60 tagú vegyes választmány tesz, tervez, tanácskozik s mielőtt annak munkálatát feltárnók, lássuk az időrend folyamán az unió eszméjét künn a kerületi gyűléseken és a sajtóban.

A református konvent azon tudattal oszlott szét, hogy a tiszai két kerület nem kellő melegséggel viseltetik az unió eszméje iránt. A lágymelegség gyanúja a tiszáninneri kerületre is kiterjed, ennél fogva a szeptember 28-án Perkupán tartott kerületi gyűlés melegebben karolja fel az eszmét, hogy a gyanút magáról elhárítsa, tiltakozik a gyanúsítás ellen, felhívja azon bizottságot, melyet tavaszi közgyűlésén a két protestáns egyház iskoláink egyesítése tárgyában kiküldött, hogy folytassa tovább munkálatait s míg a tavaszi közgyűlésen csak egyes hangok emelkedtek a miskolczi két gymnasium egyesítése érdekében, most már egyenesen határozatot hoznak Szathmári Király József indítványára, hogy az érdekelt két miskolczi egyház szólíttassék fel gymnasiumaik egyesítésére.¹ A hangulat tehát itt most már határozottabban foglal állást az unió mellett.

Érezhetőbb hatást gyakorolt a konvent a tiszántúli ref. egyházkerületre. A mint híre futott, hogy a kerület küldötte, br. Vay Miklós miként beszélt a konventen, sok helyen rosszaságukat fejezték ki a történetek felett. A szabolcsmegyei kisvársányi egyház szeptember 19-én egyenesen felkéri br. Vayt, hogy tárja fel a saját nézetét a kerületen őszintén, mert ők nem tudják hinni, hogy Vay a konventen a saját nézetét adta elő, hanem úgy vélik, hogy csak a kerület hivatalos álláspontját képviselte ott; kéri őt, hogy működjék közre a kerületen az unió iránti kedvezőbb hangulat megteremtésé-

¹ *Pesti Hirlap* 1841. 83. sz.

ben.¹ Az érmelléki egyházmegye Tótiban szeptember 20-án tartott gyűlésében fájdalmasan panaszolja, hogy a kerület a konventen az unióval szemben tanusítandó miheztartása felől az egyházmegyét meg sem kérdezte; ebből kifolyólag egyenesen felszólították a többi egyházmegyét, hogy jogukat követelve szólaljanak fel a kerületi gyűlésben az unió mellett.² A bihari (Várad-Olasziban), beregi és f.-szabolcsi egyházmegyék is óvást emeltek a kerületnek a konventen tanusított magatartása ellen.³ Az ilyen mozgalmak s nyilatkozatok hatás nélkül nem maradhattak, a kerületi gyűlés október 10-én tényleg több határozottsággal támogatja az uniót és kimondja határozatában: „Bár a választmányi tagok kinevezésére nézve jogszerű észrevételei volnának ezen egyházkerületnek: a dolgok jelen állásában azonban ezektől, egyedül a tárgy érdekessége és annak előmozdításában közremunkálás tekintetében ezúttal elállva és óhajtásaikat annak idejére és helyére halasztva, a generális konvent által ezen egyházkerület kebeléből kinevezett tagok kirendelésébe megnyugvását nyilvánítja és azon végzésben megnevezett mindkét elnökét és tagját, Nagyzsombori Zsombori Imre úr ő nagyságát az ott kitűzött üdvös munkálatra maga részéről is ezentúl megbizza.“⁴ A konvent azon eljárását, hogy az uniói választmányba tagokat küldött ki, a kerületek jogkörének csonkítása miatt a dunántúli ref. egyházkerület is helyteleníti 1842 május 13—14. napjain tartott gyűlésében, mely az uniót üdvösnek tartja ugyan, de dogmai egyesülést nem akar.⁵

Hogy azonban a tiszántúli egyházkerület lágymelegsége úgyszólván izolálva volt a hazai protestáns társadalomban, ez több jelből örvendetesen kitűnik. Az abauji ref. egyházmegye Czekeházán Patay vendégszerető házánál augusztus 16—17-én tartott gyűlésében a kormányzati uniót, tehát a Székács terve szerinti első lépést, megvalósítja tényleg az által, hogy az ág. ev. vallású Péchy Tamást egyházi ülnökké választja. Sajószentpéteren a templommal nem bíró ág. evangélikusok egy küldöttség által azt kéri a ref. consistoriumtól, hogy engedjék át nekik templomukat a ref. istentisztelet végeztével istentiszteletre, a melyre testvériesen azzal felelnek, hogy nemcsak átengedik ilyen célra a templomot, hanem együttesen is tarthatnak istentiszteletet és P. A. k . . . i ág. evang.

¹ *Pesti Hirlap* 1841. 83. sz.

² *Pesti Hirlap* 1841. 81. sz.

³ *Pesti Hirlap* 1841. 93. sz.

⁴ *Pesti Hirlap* 1841. 83., 87. számok.

⁵ *Prot. Egyh. és Isk. Lap* 1842 évf. 11. sz.

lelkész valóban fel is áll a ref. szószékbe, a ki az unióról beszélve „félre nem ismerhető buzgósággal emelé fel lelkeket rázó szavát“, melyet mintegy megbűvölten hallgatának a két hitfelekezet tagjai. Szatmárnémetiben, Kiss Áron (még akkor segédlelkész) tudósítása szerint, az egyesülés iránti vonzalmat úgy mutatták ki, hogy már a reformáció háromszázados emlékünnepén is a két hitvallású evangélikusok együtt vették az úrvacsorát. Miskolczon az ág. ev. egyház december 8-án tanácsosául választja a református egyház másodgondnokát, Szatmári Király Józsefet, a ki az unió feletti nagy örömmel foglalja el helyét a consistoriumban. A beregi ref. egyházmegye a következő év február 8-án Beregszászon tartott gyűlésében az ág. evangélikus vallású Freiseisen Dánielt rendes ülnökévé választja.¹ A kecskeméti ref. egyházmegye 1842 ápr. 29-iki gyűlésében egyházmegyei táblabíróvá (assessor) választja az ág. ev. vallású br. Prónay Albert pestmegyei főispán helyettest.² Dengelegen egyesült prot. templomot szentelnek fel 1842 máj. 29-én az ág. ev. Szviatkó János béri lelkész és a ref. Erdélyi János gödöllői lelkész nagy lelkesedés közben. Ime, az unió mozgalom kézzelfogható gyümölcsei!

De eszmei szempontból minden gyűléskezésnél és a testvériség minden megható nyilvánításánál fontosabb eredménye volt az uniónak egy közös protestáns lapnak teremtése. mely míg egyfelől az egyesülést a czímlapjára rajzolt egymást fogó kézben symbolikusan tüntette fel, másfelől tulajdonképeni feladatául azt tűzte ki, hogy a teljes uniót a tudomány fegyverével, az ész és szó hatalmával vegye munkába és vigye teljességbe. Ez a lap a Székács József, Török Pál és Taubner Máté szerkesztésében megjelent *Protestáns Egyházi és Iskolai Lap*, mely az 1842. év április 7-én indult meg. Ez a lap programjához híven a teljes összeolvadás munkása volt, megnyitotta hasábjait a tudományos vitatkozásnak, mely leginkább azon kérdés körül forgott: miként lehetne a két felekezet dogmáit egyesíteni. Hozzá szólottak a kérdéshez: Lója Károly, Walentinyi János. Kolmár István, Boleman, Könyves Tóth Mihály, Lugossy József, Fáy András, Sükösd, F. A., Steinacker Gusztáv, Veress György. Gondolataik leginkább a symbolikus könyvek jelentősége körül forogtak és miután a teljes, belső unió a dogmai megegyezésen fordul meg, méltó, hogy nevezett írók álláspontját tüzetesen is megismerjük. A mai nemzedék is sokat tanulhatna tőlük.

¹ *Pesti Hirlap* 1841. 80., 93., 104. számok; 1842. évf. 121. sz.

² *Protestáns Egyházi és Iskolai Lap* 1842. évf. 7., 11. sz.

A vita főpontjai az úrvacsorai tan- és a praedestinatio voltak és nemcsak azon idők szellemének tanujelélül, hanem az unió egykori megvalósulhatásának is irányeszméjéül jegyezhetjük fel, hogy a teljes összeolvadást sürgetők mindannyian a Bretschneider által vezetett rationalismus hívei.

A kérdéshez *Lója Károly* szól először. Ő a szeretetet és szilárd akaratot emeli mindenek fölé és ezeknek védő aegise alatt úgy az úrvacsora, mint az előrevégzés (szerinte különben csak „előretudás“) tanát, valamint az alkotmányos szabadság alapjára viendő egyházszerkezetet egyértelművé tenni lehetőnek vallja. A hitágazatok egyesítését a symbolikus könyvek félretételétől reméli, hiszi, hogy ez által nem érné veszély a protestantismust, hiszen a protestáns egyház sem vallhat mást, mint a Jézus, ez pedig: a folytonos tökéletesedés, a minek azonban útjában állanak az „örök érvényű“ symbolikus könyvek. Kimutatja továbbá ezen symbolumok eredetét, hogy t. i. ezeket azon szükség szülte, hogy az államhatalmak előtt ezekben felmutassák tanaiknak veszélytelen voltát, de maguk e könyvek készítői sem arrogálnak változhatatlanságot örök érvényűnek, egyedüli birónak és próbakőnek a szenírást vallják. Ilyen szellem hatja át úgy a smalkaldi czikkeket és ágostai hitvallást, mint a helvét hitvallást, valamint a „Formula Concordiae“-t is. A symbolikus könyveket Bretschneider következő érveivel bírálja el:

„1. Az ágostai hitvallás eredetileg mentegető státusirat volt, mely által a reformáló fejedelmek eljárásukról a császárnak számot adtak s mely a hitvallási nevezetet csak onnan nyeré, mivel a fejedelmek és theologusok hitvallásukat elismerék, s körötte mint középpont körül gyülekeztek. Ezen hitvallásnak és más irományoknak az egyházi tanítók számára tanítási mintává emeltetésök nem az összes egyházak határozata, hanem világi kormányzók s tanácsosok által történt, kik hitvallásuknak törvényszerűségét illetőlegesen nem mondhatták ki.

2. A symbolikus könyvek tanítási mintákká emeltetvén, protestáns traditio jött létre, s a protestantismusnak azon alapelve, hogy a szentírás önmagából, nem pedig traditio által magyarázandó. egészen elmellőztetett. s egyszersmind azon alapelv is tetteg félrevettetett, hogy a hitnek, tanításnak s életnek egyedüli szabálya a szentírás.

3. Az ágostai. és helv. h. egyházaknak törvényes elismerése nincs azon vallástétekhez kötve, de a protestánsok hozzájuk önként ragaszkodtak.

4. A protestáns egyháznak mint keresztyénnek egysége kevés jellemző hittanon és szokáson alapul s egységét mint

protestánst, csak némely tét alakítja. A symbolikus könyvek nem alkalmasak az egyház egységi pontjának képzésére s a hitvallások sem nyerhettek egységet.

5. Még sokkal kevésbé alkalmazhatók a symbolikus könyvek a szentírás magyarázata egységének eszközzésére, mert azt nem parancsok, hanem csak a tudományok hatalma által idézhetni elő.

6. Ámbár a tanítói hivatalra meghívott egyed azon egyházzal, melyben fellépni szándékozik, ugyanazon hitvalláson lenni kényteleníttetik, mindazáltal nem köteleztethető, hogy a három század előtt fennálló s rég elholt egyházi gyülekezet közhitét használja zsinórmértékül.

7. A symbolikus könyvekre hivatkozó hiteskü, ugyanazon könyvek alapelvei következtében igazságtalan, s ha mindazáltal letétezik, érvénytelen marad. Midőn a hitszónok esküjének letétele által arra köteleztetik, hogy a symbolikus könyvek ezen alapelvét kövesse, egyszersmind arra is leköti magát, hogy hiteskűjét érvénytelennek tartsa.

8. A symbolikus könyvek tanítási mintákra nem alkalmasak, mivel egymással gyakran ellenkeznek, sőt még a német s latin szerkezet sem egyez meg mindenütt.

9. A symbolikus könyvek csak azon feltét alatt emeltek tanítási mintákká, hogy ha a szentírás valódi érdemét foglalják magukban. De számtalan helyeket balul magyaráznak, sokat megállapítottak, mik a szentírást túlhaladják, vagy minden bizonyítás nélkül szűkölködnek, vagy az írásban semmi bizonyos alapjuk nincsen, vagy világos helyekkel ellenkeznek; az írás használata feletti tulajdon alapelveikhez hűtelenek.

10. Végre nyilvánosan bal, és a dolgok természetével ellentétben álló állításoknak egész tömegét foglalják magokban, melyeket, hogy hinné s tanítaná valaki, fel nem tehetjük.¹

Nem oly tudományos mélységgel ugyan, de nem kisebb meggyőződéssel ír *Walentinyi János* a dogmai egyesülhetés felől. Rámutat a keleti és nyugoti egyház egyesülésére, melyek nagyobb dogmai különbségeket át tudtak hidalni, mert egy értelem és szeretet vezérelte őket. Az egyesülést mi könnyebben véghez vihettük az apostoli hitvallás alapján, mert nálunk a hit közös kútfeje a szentírás; a hit egyes tárgyaiban is megegyezünk, csak az úrvacsorára és az üdvre kiválasztásra nézve vagyunk különböző értelemben. E különbség elsimítására rögtön javaslatot is tesz, hogy t. i. töröltessenek ki az

¹ *Prot. Egyh. és Isk. Lap* 1842. évf. 8. sz. Bretschneiderről e műben többször van szó, ezért láttuk jónak elveit Lója után bemutatni.

ág. confessióból az úrvacsorai tannál az „in, cum et sub“ szavak (a kenyérnek alatta, felette és benne jelen van a Krisztus teste) és viszont a helvét hitvallás „absoluta praedestinatio“ tanából töröltsék az „absoluta“ jelző. Czikkét Lessingnek eme sokat jelentő szavaival végzi: „Egy bizonyos nézetben támada egykor két felekezet, melyek egyike vitatá, hogy jobb lábbal, másika pedig, hogy bal lábbal kellene a templomba lépni. Én nem bánom! csak hogy mindketten a keresztyén szeretet és egység lánczával szövetkezve lélekben és igazságban benn együtt imádkozhassunk“.¹

Kolmár István jászkeséri ref. lelkész² a dogmákat nyílt kérdésnek hagyná, mert vallási dologban teljesen egyformán gondolkozó két ember nincs a világon. (Az ilyen unió azonban csak külső, látszólagos, mint a minő pl. az egyesült gör. katolikusoké).

A dogmák elavulását hirdető és a symbolikus könyvek örök érvényét megtagadó nyilatkozatok méltán keltették fel a teljes unió ellenzőivel a dogmai indifferentismus gyanúját; itt is, ott is emelkedett hang, ha nem a sajtó útján, de beszélgetések alkalmával, hogy a kik a dogmákban nem látják az unió akadályait, azok tulajdonképen nem is vallják meggyőződésből a saját felekezetük dogmáit. Ezen gyanúsítás ellen tiltakozik *Bolemann* „A vallási közönyösségről a magyarhoni két prot. felekezet egybeolvadását tekintve“ című czikkében. Egyenes őszinteséggel bevallja, hogy az elavult dogmák iránt csakugyan közönyösek ő és nézettársai, mert ezek a dogmák már elveszítették rájuk nézve becsüket, de csak azért, mert formájuk elavult. De e tekintetben nem hűtelenek a keresztyénség szelleméhez, hiszen Krisztus is azért alapított új vallást, mert közönyös lett a Mózes vallása iránt. Az alapelveket nézete szerint tiszteletben kell tartani, a dolog velejére súlyt kell fektetni, de a részleteket, a mellékkérdéseket bízzuk kinek-kinek a saját lelkiismeretére. Így idővel önmagától megéri az unió gyümölcse és megvalósítható lesz a teljes egybeolvadás.³

Könyves Tóth Mihály két hosszabb czikket szentel az uniónak. Az elsőben Lójával polemizál, a kinek nagy általánosságban mozgó eszméivel sehogy sincs megelégedve, részletesebb

¹ *Protestáns Egyházi és Iskolai Lap* 1842. évf. 9. sz.: „Szózat az unió ügyében“

² Kolmár különösen Székácsfal polemizál, az uniót nem választja el a pesti főiskola eszméjétől, sőt egyenesen abban akarja megvalósítani az által, hogy legyen ott egy közös tanítóképezde, a melynek növendékei aztán az életben az unió szellemében tanítanak.

³ *Prot. Egyh. és Isk. Lap.* 1842. 10. sz.

⁴ *Prot. Egyh. és Isk. Lap* 1842. 11. sz.

és behatóbb tervrajzot sürget úgy a dogmák, mint az egyház igazgatására, úgy a liturgiára, mint a külön alapítványok jogi természetére nézve. Közszellemet kell teremteni! ez a jelszava; az uniót csak a rationalismus szellemében lehet megvalósítani, mert az unió ellenzői a symbolikus protestánsok között keresendők. Okos, józan, időszerű közeledést óhajt az unió hívei között és hogy e közeledést a maga részéről előmozdítsa; megírja másik cikkét. „A symbolok s symbolikus protestánsok uniójáról”.¹ Kimutatja ebben Lójához hasonlóan a symbolok keletkezését, azoknak épen hirtelen előállításukból folyó efemer értékét, a mit maguk e symbolok készítői is elismertek; következtetéseiben odáig megy, hogy kimondja a tételt: a symbolikus protestánsok nem is protestánsok. Helytelennek vallja, hogy a symbolokra a papoktól esküt követelnek, mert a pap lelkiismeretének korlátozását kerülni kellene. Kimondja alapelvül, hogy „a keresztyén hit és erkölcs szabálykönyve a Biblia”. Ezen alapelv elfogadásával lehet megtenni az unióhoz az első lépést, csak ezen alapon létesíthető belső unió, a mi sokkal szükségesebb a külső egyesülésnél. Ő nem nemzeti, nem magyarosodási érdekből és más mellékes tekintetektől óhajtja az egyesülést, hanem kizárólag vallásos szempontból, a mihez előfeltételül tudományosan felvilágosodott és erkölcsileg tiszta lelkületet kíván.

A symbolikus könyvekről hasonló szellemben nyilatkozik *Lugossy József*, a ki tolerantiával és racionális szellemben a dogmákat kiegyenlíthetőknek gondolja. Ő az uniót Kolmárral ellentétben felülről lefelé óhajtja foganatosítani.²

A symbolikus könyvek jelentősége felett folyó vitában legmagasabbra emelkedik ki a *Fáy András* alakja, a ki mély ismereteihez bátorsággal is birt arra nézve, hogy gondolatait az emberek tetszésére való tekintet nélkül feltárja és így őszinte jó akarattal használjon az ügynek, a melyet nálánál lelkesebben senki sem karolt fel. „Óramutató“-jában, melyet a sorok írója e folyóiratban már ezelőtt négy évvel részletesen ismertetett³ s azért jelen alkalommal csak vázlatosan érintek, a józan rationalismus hívének vallja magát, a vallást a tud. műveltséggel összhangzásban hozni törekszik, a symbolikus könyveket csak „tekintélyes tanácsadások“-nak ismeri el, a biblián kívül más kötelező symbolikus könyvet el nem ismer, sőt a józan ész használatát a bibliával szemben

¹ *Prot. Egyh. és Isk. Lap* 1842. 12. sz.

² *Prot. Egyh. és Isk. Lap* 1842. 12. sz.

³ *Prot. Szemle* 1833. évf. 1. füzet 30—37. l. Valamint „*Fáy András mint protestáns*“ ez. különlenyomatú műven 16—22. l.

is jogosultnak tartja, mert — mint igazán mondja — „az ész is Isten ajándéka, melynek józan használatától az Isten szava nem tarthat soha“. Aligha tévedünk, ha azt állítani bátorkodunk, hogy Fáynek eme műve indította tulajdonképen az ésszt gondolkodni a symbolumok felett és adott bátorságot a szabad nyilatkozásra.

Óramutató-ja főtárgyánál fogva még az unió kérdésével nem foglalkozik, ez ügyben akkor hallatta szavát a sajtóban először, mikor az uniói vegyesbizottság egy terv kidolgozását azon alválasztmányra bízta, melynek — a mint alább látni fogjuk — legtevékenyebb tagja, úgy szólván a lelke Fáy volt. Ekkor írja meg gyakorlati szempontból páratlan fontosságú cikkét „A magyarországi protestánsok egyesüléséről“¹ E czikkel is foglalkoztam ugyan már Fáyról írott művemben (64—65. l.), de mivel e helyen tárgyunkra, annak miként állására fényt vet, nem zárkozhatom el e cikk ismertetésétől. Mindenekelőtt kijelenti, hogy nem bocsátkozik dogmai polemiába oly czélból. „hogy kimutatni igyekezzék a semmi különbséget köztünk protestánsok között, hanem az unió gyakorlati oldalához szól. Három ellensége van az uniónak: 1. Az első csoport kivihetetlen ábrándnak tartja és pedig a mult tanulságain okulva. Ezzel szemben Fáy a porosz unióra mutat érv gyanánt, majd a keleti és nyugoti egyház egyesülésére; a multban tett kísérletek meghiúsulása csak azt mutatja, hogy helytelen volt a kiinduló pont, mert felülről lefelé erőszakolták az uniót, holott azt lent az iskolában kell kezdeni. De még ha ábrándnak bizonyul is törekvésük, a próbával hibát nem követnek el, ha szeretettel ölelik magukhoz a testvért s így közelítenek az isteni tökély felé, semmit sem veszítenek. 2. A másik csoport azért ellensége az uniónak, mert megszokott kényelmében fél az újítástól. Ezek a symbolisták, a maradó párt. De a symbolumokkal szemben haladni kell, hiszen „a keresztényen vallás malasztja abban áll, hogy a két élet boldogságára eszközöket nyújt nekünk és ez életbeni nyugtatásai által mintegy előkészíti amannak boldogságát“, e czélt pedig a symbolumok nem szolgálják. 3. A harmadik csoportot képezik az önzők, a kik a néppel takarózva alattomban dolgoznak az unió ellen. Pedig a nép maga nem sokat törődik a hitvallási különbségekkel s ha példát látna a testvériségre a művelt elemtől, ő is utána csinálná. A művelteknél legyen tehát erős az egyesülési hajlam s így kitartó munkával — lehet száz év múlva! — sikerülhet az egyesülés, mégpedig

¹ Megjelent a *Prot. Egy. Isk. Lap.* 1842. évf. 14. számában.

a teljes, szellemi és anyagi egybeolvadás. Az eszme azonban magától meg nem érik, érlelni kell azt ünnepélyes kinyilatkoztatásokkal és testületek tanácskozásaiban, valamint az iskolákban is a közös prot. elvek hangsúlyozásával, a különbségek lényegteleniségének, az egyesülés hasznainak és lehetőségének feltüntetésével. A népiskolákban közös kátét kell tanítani, de úgy a Lutherét, mint a Heidelbergi kátét mellőzni. Az unió programját így javasolja: 1. A papok és professorok semmiféle confessióra vagy symbolumra esküdni ne köteleztessenek. 2. A kisebb és gyengébb egyház helyen-helyen olvadjon bele a másik, a nagyobb prot. egyházba. 3. A papok az unió mellett tanítsanak. 4. A prot. gyermek mind az apa vállalását kövesse, egyh. hivatalokra mindkét felekezettől vegyesen választassanak. 5. Minden kánon töröltessék el. 6. A szertartások adiaforáknak tekintessenek. 7. Mind a 8 superintendens egy vegyes fő consistoriumban egyesüljön. 8. Iskolákban, templomokban s minden közintézetben szűnjék meg a felekezeti szűkkeblűség. 9. Énekesek, imakönyvek, apróbb káték, szünnapok stb. közösek legyenek. 10. Úrvacsoránál, a ki úgy akarja, ostyát kapjon, a ki nem, az kenyeret. 11. Minden művelt protestáns működjék az előítéletek legyőzésén, a félreértések felvilágosításán, a szögletességek kisimításán, társadalmi úton.

E követésre méltó üdvös tanácsokban a gyakorlati életre vonatkozó gondolatait közölvén, miután idővel meggyőződött Fáy, hogy a „*lapis offensiois*“-t az egész dolognál a symbolumok képezik, ezen akadály elhárítására is megtette a mit jónak látott, egy alapos tanulmányban feltárja a symbolumokról táplált gondolatait. „*Symbolumok*“ című czikke¹ hatalmas bizonyíték a sokoldalú Fáy theologiai képzettsége mellett s ép azért ez a rendszeres theol. értekezés színvonalán álló cikk is megérdemli, hogy eszmemenetét legalább főbb pontjaiban itt is feltüntessük. Ekkor már nyíltan két párt állott szemben egymással: a symbolisták és anti-symbolisták pártja. Hogy melyiknek van igaza, ennek megtudása végett megkérdezi Fáy a történelmet. Elmondja, hogy a német theologusok már a XVIII. század elején kritikai szellemmel dolgoztak a vallás kérdésében, az ész védelmében sok támadással megbirkóztak, de a vallás valódi szentségeit nemcsak nem támadták, sőt meg is védelmezték a támadókkal szemben, különösen a mindent gúny tárgyává aljasított francia frivolságok ellenében, a „*königsbergi nagy bölcs*“ (Herder János

¹ Megjelent a *Prot. Egyh. és Isk. Lap* 1844. évf. 3. számában.

Gottfried) pedig a „historiailag ostromolt vallást a tiszta okosság védszárnyai alá fogadja“. A restauráció után újra feléledt kritikai vizsgálat „bebizonyítja, hogy a symbolikus könyvek nem is azon célból keletkeztek, hogy hitszabályi szolgálatot tegyenek“ és hitszabályzókká csak a világi hatalom emelte azokat. A symbolisták erre a Hegel bölcsészetébe kapaszkodtak, mely „szédítő mélységbe süllyesztvén a symbolikus könyv állítmányait. innen úgy hozá fel közszemléletre azokat, mint okosság-szinúséggel amalgamozott tanokat“. E hosszas történeti fejtegetésből azt hozza ki tanulságul, hogy a symbolikus könyvek minden tekintetben nem tehetnek célszerű szolgálatot, de a vallás természete nélkülözhetetlenné teszi azokat, mint a vallások különbözőségének jelvényeit. Hiszen a reformációnak sem volt elég magára a szentíráshoz hivatkozni, mikor a másik rész is ugyanezt tette, hanem vezérgondolataikat összegezni kellett s ezek a symbolumok, melyek nálunk a tekintély képviselői. „Imádva tiszteli a protestantismus — mondja nagy igazán — a Szentírás isteni tekintélyét, mert vizsgálódó elméje nemcsak az emberi szív és lélek örök kívánataival látja azt édes összhangzatban, hanem oly egyszerűeknek, oly tökéleteseknek találja annak igazságait, törvényeit, melyek a tökéletesedő léleknek örökös táplálékot nyújtanak“. A protestáns tehát eszével is szereti a bibliát, nemcsak szívével, de hozzá a symbolikus könyvek vezetnek, melyeknek tehát nagy tekintélye van, de örök érvénynyel mindamelllett sem bírhatnak minden ízükben. A symbolumokat javítani kell. de csak az „azokon kihajtott és az idő miatt színe vesztett virágok“ helyébe kell újakat növelni s nem gyökereit irtani ki. A symbolikus könyvek a protestantismus „történetszerű létének feltételei“. A symbolumok javításánál a köv. alapelveket óhajtáná érvényesíteni: a czimből ki kell hagyni úgy az ágostai mint a helvét nevet. legyen az magyar; a javítás a kornak megfelelő exegesis szerint történjék a törvényhozás tudomásával;¹ a javítást a közvélemény végezze és e végből a tudósok a nyilvánosság előtt, a sajtó útján fejtsenek ki minden kérdést s csak mikor már így a nagy közönség is foglalkozhatott a javítás munkájával, akkor tegye meg a hivatalos kijavítást *a zsinat*. Hogy ez nem egy napi munka lesz, azzal Fáy tisztában van, de a hű munkás jutalmának édes érzetével nyugodtan mondja: „ha mi élők az igéret földére be nem léphetünk is, megma-

¹ Ezt azért hangsúlyozza, hogy a törvény védelme alól ki ne essünk, a mely törvény ág. és helv. hitvallásúaknak adott vallásszabadságról szól.

rad számunkra az útkészítés gyönyörűsége, vegyítve azon édes remény érzetével, hogy ott, hol utódaink a symbolumokat kijavítva birandják, el fognak enyészni a felekezetiesség közfalai is, előáll az óhajtott unió“.

A symbolikus könyvek megújítását már a gyakorlati életre, az unió életbeléptetésére vonatkozólag tárgyalja *Sükösd*.¹ Ő is a teljes unió barátja, a mi könnyen megvalósítható, csak ne legyenek a theologusok önzők, a saját nézetükben elfogultak, hanem engedjenek a jobb vélekedésnek. Így az úrvacsorai tanra egységes véleményt lehetne teremteni. a mellékes dogmákat (a luth. ubiquitas-tan. a kálvini praedestinatio stb.) mint divatjuktól már úgylis kikopottakat el lehetne hagyni. Azt kívánja, hogy a lélekben legyen meg előbb az unió, majd teremtsen az magának alkalmas testet, alkalmas kifejezési formákat. E végből mint Mózes, új népet kell teremteni az iskolák által, főképp az ép e célra alapítandó pesti főiskola vezérlete mellett, hol az oktatók kezét ne kössük meg symbolikus könyvekkel. Egy új reformációra van szükség, a biblia alapján reformálni a symbolikus könyveket s erre majd önként következik az unió.

Kolmárral megegyezőleg a föltételes, vagy helyesebben a külső, részleges unió mellett foglal állást *F. A.*² A mult neki azt mutatja, a protestantismusnak szabad gondolkozást hirdető szelleme is azt tanítja, hogy sem. dogmai, sem liturgiai unió nem valósítható meg, sőt az egyházkormányzásban való teljes egység is itt-ott az egyéni jogokat sértené meg. Meg kell hagyni tehát a teljes szabadságot dogmai, liturgiai és egyházkormányzati szempontból továbbra is, de a közeledés legyen a cél. Az unió tervszerű haladását egy vegyes consistorium intézné. (E lágymeleg munka azonban a teljes unióra sohasem vezetne, az kétség felett áll).

Hasonló szellemben ír *Steinacker Gusztáv*³ gölniczi ev. lelkész, megtoldva azzal, hogy ne féltsék a reformátusok anyagi erejüket, a kasszákat nem akarják egyesíteni, az unió csak a jövőre alapítandó közös nevelési intézetek részére tervez közös pénztárakat. A dolog velejére tapint a reformá-

¹ „Az unió igéjének legalőször is a pesti főiskolában kell életbelépni“ cz. vezércikk a *Prot. Egyh. és Isk. Lap* 1843. évf. 47. sz.

² „Unió“ *Prot. Egyh. és Isk. Lap* 1843. évf. 48. sz. E cikk írója nem Fáy András; a mint maga Fáy is tiltakozik ez ellen a *Prot. Egyh. és Isk. Lap* 1845. évf. 196. lapján; gondolatai is ellenkeznek Fáynek ismertett álláspontjával.

³ *Prot. Egyh. és Isk. Lap* 1843. évf. 50. sz. „Votum az unió tárgyában“.

tusoknál az által is, hogy az adminisztrációs unió akadályául a reformátusoknak a „kormányzó konvent“ eszméjétől való idegenkedését tünteti fel. A nehézségek őszinte feltüntetésével szolgált a közügynek.

Fáyval egyetért Veress György úgy a symbolikus könyvek jelentésére nézve, mint abban is, hogy az unió teljes megvalósulása a távoli jövő zenéje.¹

Íme, így érlelődött az idővel a sajtó útján az unió. De mielőtt ennek eredményét egy pár szóban összefoglalnók, még egy nevezetes röpiratról kell megemlékeznünk, melynek becsét különösen emeli az, hogy szláv író nyilatkozik benne az unió mellett. Ez az író *Simkó Vilmos* pozsonyi ág. hitv. prédikátor és professzor s műve Pozsonyban, 1842-ben jelent meg ily cím alatt: „*Egyházi unió, azaz értekezés a magyarországi protestánsok vallási egyesüléséről.*“ Rossz magyarsággal írott, 76 lapra terjedő műve fő részét, mintegy négy szakaszt történeti bevezetésekre szenteli, elmondván a szétválás történetét s megfelelvén arra a kérdésre: „miért fogadták el egyedül a magyar ajkúak a reformáta hitvallást s miért ragaszkodtak a németek és szlávok oly híven Luther értelméhez?“ Majd az egyesülési törekvések történetének vázolója után áttér tulajdonképeni tárgyára s fokozódó melegséggel fejti ki, hogy az egyesülés nemcsak lehetséges, de hasznos is, sőt szent kötelesség. Az eltérés három pontja nem kiegyenlíthetetlen, a mennyiben: 1. az úrvacsora-tanban csak a szélső irányok különböznek; 2. az isteni elrendelés (praedestinatio) tana is a közös alapul vett Augustinust vallja mesteréül, de magára a vallásos életre sincs befolyással, a nép előtt felesleges is fejfegetni; 3. a külső szertartások csak a köznép előtt képezik a megkülönböztetés jeleit, de ezeknek lényegtelen voltáról könnyen fel lehet a népet világosítani. Az így lehetők vallott unió hasznát abban látja, hogy az megszünteti köztünk a felekezeti villongásokat, anyagilag erősebbé tesz, szellemileg előbbre visz s a magyarosodásnak is szolgálatot tesz az iskolák közössé tételével. Ilyen hasznok reménye mellett az uniót megvalósítani szent kötelesség. Az előkészítés eszközéül egy közös népiskolai katekhismust, az egyháztörténet tanítását, közös magyar énekeskönyv kiadását ajánlja. A közös vágytól az unió megvalósítását reméli. Őszinte jóindulata tiszteletet ébreszt, ha eszméi nem versenyeznek is az unió előkelőbb harcosaiéival. Igaz magyar szive szólal meg soraiban.

¹ *Prot. Egyh. és Isk. Lap.* 1843. évf. 51. sz.

Összegezzük most már a sajtó nyilatkozatait. Elsőben is feltűnő, hogy túlnyomó többségben vannak azok, a kik a teljes uniót lehetségesnek tartják, a kik a dogmai különbségeket kiegyenlíthetőeknek gondolják, tehát egy új symbolikus könyv készítése alapján egy véleményre hozni remélik a két prot. egyházat. Nevezetes dolog gyanánt jegyezzük fel, hogy eleinte nemzeti szempontból buzgólkodnak az unió mellett, utóbb a nemzeti eszme elhalványodása mellett mindinkább kidomborodik az a nézet, hogy az egyesülést a dogmák elavulása, a vallásos érdekek követeli. De viszont azt is lehetetlen észre nem venni, hogy a vallásos érdekek kidomborodásával mindinkább támadnak az aggódók, a symbolisták féltékenykedései, a melyek hovatovább érlelik a gondolatot, hogy a teljes unió — ha nem lehetetlen is — de a messze jövő reménye, hogy egyelőre meg kell elégedni a külső és látszólagos unióval. És már itt feljegyezhetjük, hogy a pánszláv idegenkedés mellett ez a dogmai féltékenykedés gyűjtötte leginkább a felleget az unió fényes napja elé, hogy utoljára teljes homályba merüljön az.

De ne előzzük meg a végkifejlődést, forduljunk a sajtótól azon testületekhez, melyek hivatalosan foglalkoznak tárgyunkkal.

Ott hagytuk el történetünknek emez ágát, hogy az 1841. évi, az unió óhaját kifejező konventek egy 60 tagú vegyes választmányt küldtek ki terv készítése végett. *A vegyes választmány* a köv. 1842-ik év július 2-án tartja első gyűlését Pesten gr. Zay Károly alelnök vezetése alatt, mert az elnökül felkért gr. Teleki József akadályozva volt a megjelenésben.

A választmány elvileg a teljes unió mellett foglal állást, megállapodván a köv. eredményben: „Az unió eszméjét illetőleg a választmány tagjai egyenként és összesen ünnepélyesen nyilvánítják, hogy: óhajtják és akarják eszközöltetni a magyarországi két evang. felekezetek oly egyesülését és mind szellemi, mind anyagi tekintetben egykori teljes egybeolvadását, mely ne erőszakoltatások által czéloztassék elérteni; hanem idő, tudományos műveltségű haladás kifejtései, jóakaratos kölcsönös értesülések, akadályok elhárítása, kisebb-nagyobb anyagi érdekeknek békés útoni egyesítései s az iskolák előkészítései által, mind a két fél testületeinek és lelkesebb egyéneinek közremunkálatával, kitűnő és folytonos szilárd akaratával, buzgóságával, példájával időnként haladva eszközöltessék“. Továbbá: „nyiltan kijelenti a választmány azon általános meggyőződését, hogy (az életbeléptetést) egyház-

kerületi állandó küldöttségek buzgó közremunkálkodásától várja, melyek az uniót nyilvántartsák, orvoslandó bajokat ajánlat mellett előterjeszszék, a végrehajtást elősegítve a helyenként mutatkozó akadályokat elhárítani, feladatuk nagy volta által ihletett lelkesedéssel törekedjenek". Előmunkálatok végzésére egy alválasztmány küldetett ki, melynek tagjaiul megválasztottak: Schedius Lajos kir. tanácsos, Fáy András, Polgár Mihály és Székács József (két egyházi, két világi, minden felekezetből kettő-kettő). Munkatervül megállapították, hogy ennek az alválasztmánynak javaslatát a vegyes választmány közülvése fogja tárgyalni, a megállapított tervezetet átteszik majd a konventekhez s ezek fogják leküldeni az egyes egyházkerületekhez, hogy azok a maguk körében megtegyék majd az intézkedéseket. Egyszersmind kimondatott az óhajtás, hogy a kerületek „az úrvacsora kiszolgáltatása, konfirmáció, ünnepi beszédek alkalmával és más alkalmas módokkal a híveket ezen egyesülés eszméjére, a különbségnek úgy sem nagy volta mellett, előkészítsek“.

Az uniói nagy választmány elvi megállapodásai leginkább a luth. egyházban azonnal helyeslő visszhangra találtak. A pár nap múlva, júl. 15-én Pesten tartott egyetemes gyűlés egyenesen meghagyja a kerületeknek, hogy „az uniói választmány jegyzőkönyvében javallott állandó küldöttségeket maguk kebeléből kinevezni és a tervezett feladásnak miképeni sikerítéséről évenként a nyolcz egyházkerületi egyetemes gyűlést értesíteni sziveskedjenek“. Ehhez képest aztán pl. a dunántúli egyházkerület (júl. 21—23.) felszólítja a papokat és tanítókat, hogy „az egyesülést a helybeli körülményekhez és különösen híveik értelmi kifejelettségéhez alkalmazott lelki munkálkodásaik által előmozdítani törekedjenek“.¹

Az *uniói alválasztmány* 1843. június 7-én gyűlt össze Pesten és elkészítették javaslatukat. E *javaslat* egész nagy munkálat, 35 lapra terjed és alaposan, részletesen tárgyalja úgy az unió akadályait, mint a teendőket.² Szerzője Fáy András.³

Eszmemenete a következő: A multban azért nem sikerült az unió, mert az eszközöket rosszul választották

¹ *Prot. Egyh. és Isk. Lap.* 1842. évf. 17. s 25. sz.

² Nyomtatásban kissé megkésve 1846-ban adta ki Zay Károly ily cím alatt: „*Javaslat az uniói alválasztmánynak, a magyarországi két prot. felekezet egyesítése módjáról és eszközeiről.*“ Egyszerre jelent meg magyar, német és tót nyelven. Németre Tomka Kálmán, tóra Adamis Károly fordította le.

³ Kitészik ez Fáynek Székácsához küldött leveléből.

meg, de a tévedést helyrehozni az utódoknak kegyeletes kötelessége. Az előkészítői szerep a művelt osztályt illeti, vegyen részt belőle mindenki tehetsége szerint. A műveltekhez fordul tehát, azoknak előítéleteit akarja első sorban eloszlatni. Ilyen előítélet négy van. Az *első* ez: „az unió eszméje csak jóakaratos ábránd, emberiség költői ideálja létesíthetési alap nélkül, jobb emberek álma kivihetőségének valószínűsége nélkül“, és ezt a multból igazolják. De a Javaslat szerint az unióra a mult nem volt megérve. eszközeit fonákul használta, mikor felülről akarták erőszakolni vagy dogmákat kezdtek egyesíteni és nem az iskolákban munkáltak ránevelés által rajta. *Második* előítélet: „ha a két prot. felekezet egyesül, mindkettő kiesik a hazai törvények alól, miután törvényeink ágostai és helvét hitvallásúakra hivatkoznak“. Ezen, hogy úgymondjuk jogászi raffineriát nem teszik fel sem a klérusról. sem a kormányról, hiszen az egyesülés után a kormánynak is könnyebb lesz főfelügyeleti jogát gyakorolni, eddig is helyesli egyesülési szándékunkat, másfelől a klérus is átláthatja, hogy egymás támogatására. tehát nem mások megtámadására szövetkezünk. *Harmadik* előítélet azon bizalmatlanság. melylyel némely reformátusok gazdagabb alapítványaikat féltik az ág. evangélikusoktól, emezek közül némelyek nemzeti nyelvüket féltik amazoktól. Mindkét rémedezés alaptalan, mert egyfelől az alapítványok közössége csak zárköve lesz az uniónak, a mikor már nem lesznek külön érdekek; másfelől a szláv nyelvet nem fenyegeti az unió, hiszen a magyarság erősödése az állam érdeke és nem a protestantismusé, az egyháznak a nemzetiségekkel semmi számolni valója nincs. *Negyedik* előítélet a köznép vallási érzékenységével hozakodik elő. Ez azonban csak ürügy, mert ha a művelt osztály elfogadja az uniót, ha a hittani egység meglesz, akkor a szertartásban is lehet egyesülni. a nép követni fogja a műveltebbeket minden erőszakolás nélkül¹

Az előítéleteknek így remélt eltávolítása után az unió teendőit a Javaslat négy csoportba foglalja. Ezek közül első az *akadályok elhárítása*, nevezetesen: α) el kell törölni a szimbolokra, confessiókra esküvést papoknál, tanítóknál és más egyházi hivatalnokoknál. Ne állítsuk a szimbolokat a haladás útjába és a felekezetek válaszfalául, mert „azt állítani, hogy symbo-

¹ Ez a jobbágyság idején még gondolható volt, de ma, mikor a nép nagykorúságra, önállóságra van nevelve. mikor nyakunkon a socialismus. bajosan lehetne várni, hogy a nép vallási tekintetben önmagától követné az „urak“ példáját. R. K.

likus könyveinkkel örökre meg vagyunk kötve, annyi, mint kárhoztatást mondani a protestantizmusra, mely elszakadt volt a római egyháztól, sőt a keresztyénségre, mely elszakadt volt Mózes törvényétől“. Attól nem kell félni, hogy a symbolikus eskü eltörlése közönyt fog támasztani, hiszen épen az erőszakolt symbolum tesz közönyössé; attól sem kell félni, hogy sokfelé ágaznánk ez által szét, mert megmarad közös forrásul a Szentírás, firmákul a confessiók, hiszen most is sokkal nagyobb az ágostai hitvallás kebelében a különbözőség egyfelől Hengstenberg és másfelől Strausz, Feuerbach és Bauer Brunó között, mint az ágostaiak és helvétiaiak hittana között“. A confessiókra esküvés ellenmondás magukkal a confessiókkal, a melyekben több helyen ki van mondva a tökéletesedés eszméje. Németországban is eltörölték a confessiókra való esküt s még sem szakadt ott szerteszét az egyház. β) Fel kell világosítani a köznépet az unió akadályainak lényegtelen volta felől főleg az úrvacsora és konfirmáció alkalmával. γ) Eltörlendő a közeledést gátló kánonok. δ) Meg kellene ismertetni a néppel egy népszerű iratkában az unió mibenlétét. Második teendő *halasztás nélkül* felállítani: α) minden superintendentiában egy választmányt, mely az unió eszméjét érlelné és e célból vidékenként 3—3 tagú kis választmányokra oszlanék. E kis választmányok észleleteiket beterjesztenék a superintendenciára, mely az illető konventhez tenne azokról felterjesztést s ezeket a két konvent által alakított közös főválasztmány tárgyalná le, melynek határozatait a konventek az egyes kerületekhez küldenék le. A határozás joga a konventeket illetné. A kerületi kis választmányok munkássága arra irányuljon, hogy a szegényebb luth. és ref. egyházak egyesüljenek, a gyengébb olvadjon bele az erősebbe, az iskolákat tegyék közössé, a papokat bírják rá a testvérelekezeti templomában felváltva működni, alkalmilag közös templomok építését szorgalmazzák. β) Esperességi, egyházközségi, iskolai előljárók s a consistoriumok tagjai bármely prot. hívekből választassanak, valamint γ) a főbb iskolák tanárai is (egyelőre a theologiaiak kivételével). Harmadik teendő *előkészíteni az unióra nevelés által*. Itt szükséges: α) hogy a tanítók munkásságát ne kössék meg symbolokra esküvéssel. β) A hittanítók a felekezeti dogmák mellett a protestantizmus elveit, a különbségek lényegtelenességét, az elszakadás kárait is megtanítsák; a gyermekeknek közös káté taníttassék.¹ γ) A taná-

¹ Örök igazság marad, a mit a népiskolai vallástanításra a Javajel mond. „Mit is tartozhatnak zsenge elmékre benmaradó és csak tudóznak

rok magaviseletén a felekezethez semmi jele ne látszódnék meg. δ) Tanítók s tanítványok látogassák a másik prot. felekezet templomait, a hol úrvacsorát is vegyenek. ε) Felekezeti különbség nélkül kitűzött czéllal tétessenek alapítványok. ζ) Prot. nevelők, tanítók közös intézetben nyerjék kiképzetésüket. Negyedik és utolsó lépés a teendők sorában *időnként és fokoként közelíteni egymáshoz*. Ennek részletei: α) A külső szertartásokat mindenik fél nyilvánítsa adiaphoráknak, miket követni vagy elhagyni szabad tetszéstől függjön. β) A superintendentiák mondják ki, hogy templom — pap vagy superintendens — szentelésre a másik felekezet superintendense és esperesei is meghívassanak s ők ott tényleg is szerepeljenek. γ) Mondják ki a konventek, hogy a vegyes prot. házasságból származott gyermekek mind az apa vallását követik. δ) Egyházkerületi és vidéki, egyházi és iskolai ülnököknek, presbytereknek, sőt egyházi és iskolai gondnokoknak is bármely prot. felekezet tagjai választathassanak.¹ ε) Apránként minden egyházi és iskolai intézet közössé legyen. ζ) Énekes, imádságos és iskolai könyvek, főleg kis káték közösen alkottassanak, az egész tanítási rendszer közös legyen. η) Az úrvacsora kenyérben és ostyában egyiránt osztassék s azt állva is, térdepelve is vehessék tetszés szerint. θ) A superintendentiák és tractusok újlag osztassanak be az unió szellemében. ι) Végül a kánonok és kormányzás közössé tétele után befejezésül a parókhára bármely prot. felekezet lelkészei meghívhatók legyenek, minden alapítvány közössé tétessék s egy nevet, a „keresztyén evangélikus“-t vegyék fel.

Ilyen lépések megtételéhez a Javaslat szerint is egész akarat és lankadni nem tudó, tűrésre kész munkásság szükséges és ha e Javaslat gyakorlati kivihetőségét el kell ismerünk, be kell látnunk, hogy ilyen alapon, talán száz év múlva, de az unió csakugyan megvalósulhatott volna s megvalósulhatna.

A tervezet a dolog természete szerint leginkább számít mindkét fél lelkészeire s az unió az ő buzgólkodásokon fordul meg, az ő magaviseletükkel áll és esik. A terv nem sikerült, de ez távolról sem csökkenti a Javaslat értékét, mert

való oly hittanok, melyek sem keresztyén erkölcsaik képzésére, sem idveségeik munkálódására befolyással nincsenek; mik a szívnek hajlamát, legfőbb tekintetűt, a gyermeknevelésben, nem formálják; mik a gyenge elmét felvilágosítás helyett foglyozzák vagy mysteriális homálylyal töltik el? Ma is megszívlelhetné e szavakat sok káté-író.

¹ Talán ez vezette az 1881/82. évi debreczeni zsinatot, mely az egyházközségi gondnokra csak azt kívánta, hogy az „pretestáns“ legyen.

ez a gyakorlati életnek annyira éles figyelembevételével készült, hogy készítőitől az őszinte akarat mellett a mély belátás elismerését megtagadni nem lehet.

Az 1843. év június 7-én készült eme javaslat valószínűleg még az ugyanazon évben tartott konventi gyűlések által elfogadott, de annak közzététele és megismertetése körül jelentékeny mulasztásokat követtek el. Úgy látszik, hogy ez a javaslat már mint határozattá emelt munkálat inkább az egyesek buzgólkodása folytán jutott szét az egyes testületekhez, de hivatalos intézkedés hosszú ideig nem folyt bele ennek az elterjesztésébe. Erre mutat az, hogy míg a zalavidéki ág. ev. esperességben már az 1844. év közepén közbeszéd tárgya e munkálat, sőt még az 1843. év folyamán ismeretes lett az evangélikusok közt a Dunántúl, addig református részen még az 1844. év aug. végén sem ismerik ugyancsak Dunántúl és Márton Gábor, a veszprémi ref. esperes, egyenesen interpellációt intéz ez ügyben az alválasztmányhoz.¹ Ezt a feltevést igazolja az is, hogy míg az ág. evangélikusok egyetemes gyűlése 1844. szeptemberében már az uniói javaslatra beérkezett észrevételekkel foglalkozik, azokat a választmányhoz utasítva, addig református részen az egész javaslatnak semmi nyoma nincs.²

A sürgetésnek, a buzgólkodók türelmetlenségének még egy évig sincs sikere, míg aztán 1846-ban nyomtatásban megjelen a Javaslat gr. Zay Károly költségén, a mikor aztán a kerületek a maguk körében szétosztják és a Javaslat értelmében egyházkerületi küldöttségek bizatnak meg a helyi unió készíttetésével.³

Az eszme aluvó félben van, ama nevezetes szalmaláng utolsókat lobban s az idők jeléül kell feljegyeznünk, hogy már az 1845-dik év elején az unióért különben lelkesedő Török Pál is feladja reményét, illuziónak látja az egész dolgot s meglegszik annak a sürgetésével, hogy a reformátusok lépjenek közelebb egymáshoz, egyesítsék a kerületeket, az iskolákat, közeledjenek egymáshoz a papok és világiak.⁴ Egy álnevű író (Daru) is azzal vigasztalja magát, hogy az ígéret földére csak a jövő nemzedék fog bepillantani.⁵

¹ *Prot. Egyh. és Isk. Lap* 1844., évf. 34. 37. sz.

² *Prot. Egyh. és Isk. Lap* 1844., évf. 38. sz.

³ *Prot. Egyh. és Isk. Lap* 1846., évf. 22. sz.

⁴ *Prot. Egyh. és Isk. Lap.* 1845., évf. 2. sz.

⁵ *Prot. Egyh. és Isk. Lap.* 1845., évf. 11. sz.

Az 1846. évben kiosztott Javaslat nem költ fel kellő érdeklődést a toll embereiben, mint a hogy a Javaslat készítői remélték. Alig akad néhány fő, mely a felett gondolkodik s alig akad egy-két kéz, mely helyeslő vagy gáncsoló fejtegetéseit papírra veti. Mielőtt azonban erről beszámolnánk, az időrend folyamán egy igen jelentékeny s az unióra végzetessé vált izgató iratról kell megemlékeznünk.

Lic. Rácz Kálmán.

A REFORMÁTUSOK ÜLDÖZTETÉSE SZATMÁR MEGYÉBEN 1660—1680-IG.

(Első közlemény).

Kedvezőbb talaja a reformácziónak egész hazánkban nem volt Szatmár vármegyénél; ez volt az ősi fészek, melyet fejedelmi sasok építettek, tartottak fenn s védelmeztek. Az első szervezkedő zsinatok itt tartása megdönthetlen bizonyítéka ennek.

A Drágfiak, Báthoriak, Bethlenek, Rákócziak védszárnyai alatt rohamosan terjedt el a protestáns vallás s ami kevés, vagy talán egyetlen vármegyében sem történt meg, 1660 körül Szatmár megyében nem volt r. kath. parochia, sem pedig r. kath. plébános s ha voltak is egyes birtokosok, kik a r. kath. hiten voltak, azok megelégedtek a szomszéd Ugocsából átránduló „szürke barátok“ olykori lelki malasztjaival.

Két évtizedes romboló üldöztetés után is 1681-ben, a soproni országgyűlésen azt a panaszt terjeszti elő a klérus, hogy „Szatmárban a várakat kivéve, kath. papot, egyházat seholsem találni“,¹ már pedig a megye számbavehető váraiba Szatmárra és Ecsedre az 1660-ik év után jutott be a r. kath. pap, így ha talán más megyékre nézve túlozott is a klérus, Szatmárra nézve nem sokat tért el az igazságtól, mert itt két évtized alatt, a vallásüldözés legerősebb eszközeivel is a jelzett két helyen kívül, csak Gyarmatra és Nagy-Bányára sikerült bevinni római kath. papot, de ezen helyeken is alig volt néhány hívő, Szatmár és Ecsed várában pedig a r. katolikusok tisztán a vártisztekből és a német őrségből állottak.

Hogy Szatmármegye teljesen reformátussá lett, az elsőben is annak tulajdonítható, hogy mint „partium“-hoz tartozó

¹ Zsilinszky: Magyar országgyűlések vallásügyi tárgyalásai III. köt. 452. lap.

rész az erdélyi fejedelmek s nem a király fenhatósága alatt állott a 17-ik század első felében, továbbá, mert a megyében nem volt kath. püspökség s végre a vármegye patronusa, erős védelmezője volt mindig a ref. vallásnak.

1660-ban jutott el a reformáció fejlődésének zenithjére, midőn az egész megye, csekély kivétellel, II. Rákóczi Györgynek családi birtoka volt, egyesülvén neje kezében Báthori Zsófia révén a hatalmas ecsedi és somlyói Báthori-féle óriási birtok.

Ez az év, az 1660-ik azonban kettős gyászt is jelent Szatmár-megye prot. lakosaira; egyfelől június 7-ikén meghalt hatalmas és utolsó fejedelmi patronusa, II. Rákóczi György, másfelől pedig kezdetét vette a több évtizedre terjedő üldöztetés, melynek eszközlői a németek, Báthori Zsófia és a jezsuiták voltak. Ez a három név képezte, különösen két évtizeden keresztül a protestánsok rémét s ha e háromnak embertelen tényeit elsoroljuk, világosan fog előttünk állani kezdete azon vallás-üldözésnek, mely az egykor teljesen ref. vármegyét nagy részben pusztává, szegénynyé, és kevés részben római katholikussá tette.

* * *

1659-ben még csak a többi vármegyék sérelmeire nézve utasítja Szatmár a követeit s megnyugodva mondhatja: „Istennek neve dicsértessék, nekünk gravamenre való megbántódásunk nem lett“;¹ de már a következő években feljajdulhatott a panasz s önmaga megbántódásait s azoknak orvoslását köthette az instructiókban követei szivére; aztán hangzott-hangzott évtizedeken keresztül a jogtalan sérelmek felsorolása. Kérvényezett, követeket küldött, vizsgálatokat tartott, sürgette ő felségétől, fejedelem-asszonyától, országgyűléstől s mindenféle felettes hatóságtól bántalmait enyhítését, míg végre részint beleunt a sok hiábavaló törekvésbe, részint a kényszerítő hatalom szavára elnémult ajakán a szó s emésztette kebelét bent, titkon a fájdalom.

A protestánsok üldöztetésének kezdetét akkorra tehetjük, midőn a német katonaság Szatmár várába beköltözött. Hogy ez tényleg mikor történt, arra nézve leghitelesebbnek tartom, az alább közlendő „utrum“ bizonyosságát, mely szerint II. Rákóczi György halála után közvetlenül, tehát még az 1660-ik évben.

A német katonaság Szatmárból kicsapva, óriási veszélyt hozott a Szamos és Tisza közötti községekre s hogy ezen

¹ Szatmár-megye levéltára. Actor. publico-politicorum Fasc. 12. Act. Nro. 38.

kiütéseknek volt vallásellenes célja is, azt főképen az mutatja, hogy a szatmári várban ott voltak velük együtt a jezsuiták is, e mellett dúlásaik közben épenséggel nem kimélték az iskolákat, parochiákat, sőt a templomokat sem. Ha megfontoljuk, hogy ekkor már az a Leopold volt Magyarország királya, ki alatt ítélkezett később a pozsonyi vértörvényszék, egyáltalában nincs okunk kételkedni a felől, hogy a szatmári németek vagy egyenes felsőbb parancsra pusztították a református vármegyét, vagy ez által érdemeket akartak szerezni a császár előtt.

A vármegye bizott abban, hogy az igazság és törvény ellenére elkövetett rablás megtoroltatik s a szenvedett kár megtérítetik, ezért már az 1662-ik év elején intézkedett a kár részletes felvételéről. Azok a kérdő pontok, melyek szerint a kiküldöttek a kárról biztos tudomást igyekeztek szerezni, világosan mutatják, hogy a német kiütéseket a vizsgáló biztosok vallásos szempontból is mérlegelték.

„Mi Matalchi Sámuel, nemes Szatmár vármegyének egyik szolgabirája, Sós István, ezen nemes vármegyének egyik juratus assessora, jöttünk ki az ide alább való falukra, nemes Szatmár vármegye commissiójából az ide alább megírt utrum szerint való inquisitionnak peragálására, mely e szerint következik:

Utrum De Eo

Tudod-é, miolta boldog emlékezetű fejedelem Rákóczi György holta után császár koronás király ő felsége Szatmár várat elfoglalván, minémű károkat, nyuzást, fosztást, marhahajtást, égetést, pusztítást, *templomoknak fülverését*, nemes ember verését . . . *scholára való menést*, emberölést, *papok verését* és *parochiára való menést*, hódoltatást, sarczoltatást . . . cselekedtek a német vitézek?“¹

42 községben hallgatták ki a birót s hites embereket, ezek közül *Matolcson* a prédikátor házát pénzen váltották meg, hogy fel ne verjék, *Tunyogon* a templom kerületét, pap házát, scholát megégették, *Nagy-Ar*-ban a templomot megváltották, a prédikátor házára is rámentek, ott sok kárt tettek, noha azt is megváltották, *Orosziban* a pap házára is rámentek s a pap egy bornyut 60 pénzen váltott meg tőlük, *Hérmánszege*n a prédikátornak puskáját elvonták s 3 frton váltotta meg, a templomra is rámentek, szalonnáikat belőle elvitték (ebből az tűnik ki, hogy sokan a templom szentségében bizva, oda

¹ 1662. Fasc. 12. Nro. 145. U. o.

rejtegették el értékesebb holmijaikat). *Darócson* a templomot felverték, egyet-mást belőle elhordottak. *Győrteleken* alig kaphatott embert a bizottság, mert a lakosok a szomszéd falvakba elszéledtek, itt a templomot háromszor verték fel a németek, a templomba való asztalt és éneklő kart elégették, *Nagy-Paládon* a prédikátor házát felverték s mindent elvittek belőle hatalmasul, *Milotán* a pap házára rámentek s a mit ott szerettek, elvitték.

Az összes kár, nem számítva a természetbeli szolgálmányokat. 31,312 frtra vétetett fel a 42 községből, a mi az akkori pénz-érték szerint óriási összeg volt. Ezen felül a németek brutalitását mutatja az, hogy sok embert ártatlanul megöltek, még többet halálra vertek, sőt nem kimélték még a nőket sem a veréstől s gyilkolástól.

Ugyanezen évben a pozsonyi országgyűlésre kiküldött követeinek Gyulafi Lászlónak és Szakony Istvánnak instrukciójában a vármegye a német kiütésből nem csinál vallásháborítást, a mennyiben „de negotio religionis“ ezt adja utasításul: „Istennek kegyelmes gondviseléséből a religio dolgában, noha még ez ideig elszenvedhetetlen megbántódásunk a mi vármegyénkben nem voltak ... mindazáltal, ha más nemes vármegyék instantiái és gravamenei kívánják, azon megbántódott atyánkfianak instantiájokat totis viribus promoveálni kell“. ¹ Azonban külön fejezet alatt (4.) „de germanorum excessibus“ fájdalmasan sóhajt fel: „Elegendőképen ki nem irhatjuk, sem szájokba követeinknek voltaképen nem adhatjuk, az mi időtől fogva az ő fölsége hűségére e két vármegye (t. i. Szabolcs és Szatmár) redealt és az német atyafiak a Tiszán általjövén Szatmárban collocáltattak, mennyi számtalan erőnk fölött való contributiókat tettünk mind Szatmárban s mind az föl-alá járó német vitézeknek, elannyira, hogy már épen utolsó fogyatkozásra jutottunk, de mégis semmit nem szünnén, naponkint sarczoltatnak, kérelemmel és hatalommal vonsznak, naponkint excurrálva sok dúlásokat és pusztításokat cselekednek, az utakon tolvajkodnak, ragadoznak, lopnak, ha panaszunk is, csak azt kívánják, mutassuk, ki cselekedte, kit cselekedni, hogy tudnánk, holott a féle elvonsza magát és ha megmutathatjuk, még reánk haragusznak, de ha megmutatjuk is, igen kevés büntetése vagyon. Azért a több vármegyéknek is ebbeli panaszokat és megbántódásokat értvén, jó correspondentiával azon legyenek, hogy efféle excessusok orvosoltassanak meg, mert ha nem, maholnap elpusztulunk

¹ 1662. Fasc. 12. Nro. 124. U. o.

teljességgel és az ő fölsége végháza, nem látjuk módját, miképen subsistálhasson“.

A vármegye azonban még ugyanezen év végén meggyőződhetett arról, hogy a német katonák nemcsak általános rabolnak, hanem egyúttal vallásüldözők is, midőn értesült a Szatmár várbeli templom elfoglaltatásáról, melyet a szamosközi papság 1662. decz. 4-ikén Szatmáron tartott gyűléséből részletesen bepanaszol a vármegyének: „Alázatos szolgálattunk után Istentől minden lelki és testi jókat, kívánatos jó egészséget és boldog előmenetellel való békességet kívánunk Ngtoknak, kglteknek, mint Isten anyaszentegyházának hűségese oltalmazóinak és minden időbeli kegyes dajkáinak. Minémű siralmas, ezelőtt teljességgel hallatlan állapot történt legyen a szatmári várban 23. Novembris An. 1662. elhiszszük . . . hallhatta és érthette Ngtok, kgltek; mert midőn Cobb uram ő Nga ottan-ottan izent volna Esperest úrra, hogy a templomban a német vitézek is járhatnának bé és esperest úr bizonyos ratiókkal élvén, hogy nincs mód abban, hogy ő kglme sem megengedhesse, sem pedig a német vitézek azt bírassák, a megnevezett napon Esperest úr a könyörgést reggeli órán elvégezvén, váratlan a német vitézek bémentenek a templomba és noha ő kglme a templomban mind az Istennek nevében kérte volna s mind pedig császár urunkra ő felségére tiltotta volna, hogy a templomban semmit ne cselekednének, de elszánt szándékokat ugyan végben vitték és a templomban misét szolgáltatának. azolta pedig minden nap azont cselekedték, sőt a templomnak hátulsó részében az asztali oltárokat bevitték, a képeket felrakták és a feszület felemelték, kikkel a templomnak hátulsó részét annyira elfoglalták, hogy még az esperest úr székit is a templomnak nagyobb részibe tötték. Igaz dolog ugyan, sok becsületes emberek tanácsábul esperest úr még azolta bejárt a templomba, és szívének fájdalmával s azoktól való sokszori megbántódásával elvégezte rendes isteni szolgálatját, de nem mint ő templomokban, hanem mint miénkben reformátusokéban, mert tudta ő kglme azt, hogy ref. fejedelem építtette azt a templomot, a nemes Szatmár vármegye pénzzel annak építését segítette, sőt a mikor a tiszték mind katolikusok voltak és prédikátort a reformátum praesidium nem tarthatván, a nemes Szatmár vármegye tartott fizetésen prédikátort, mint Mezőlaki Miklós úrnak Zoltán Jósa idejében a várban. Eddig még esperest úr a templomban, mint reformátusok templomába bejárt és a templomot a mennyire lehetett oltalmazta: immár Ngtok, kgltek lássa, mint cselekeszék . . . Azéét Ngtok, kgltek

az Isten dicsősége mellett kelljen ki, mert ilyen dolog a exstructionis Arcis Szatmariensis nem volt, noha sok változások alatt volt azóta Szatmár vára stb.“¹

Valószínűleg a templom foglalásnál előbb történhetett az, a mit az 1662-iki pozsonyi országgyűlésen a sérelmek között találunk, hogy a szatmári tiszttartó, Pap Dániel, a várhoz tartozó szamosi malom szombati jövedelmét, melyből az iskola növendékei élelmeztek, elfoglalta.²

A vármegye hathatós fellépésének semmi komolyabb eredménye nem lett. Hasztalan terjesztette fel panaszait, sérelmeit országgyűléshez, királyhoz követei által.

1665. augusztusban egyik megyei gyűlésen valószínűleg inkább óhajtás, mint határozat volt az, hogy „káptalant kell hozatni a szatmári várban levő elfoglalt templom felől való inquisitóra“,³ legalább később ily inquisitionnak nyomára és eredményére nem lehet találni.

Az üldözött reformátusok tehetetlensége s legfőbb pártfogójoknak, a vármegyének sikertelen fellépése felbátorította a németeket s jezsuitákat.

E mellett el kell ismernünk azt a tényt is, hogy hiába voltak a németek ő felsége katonái, a szabadságért rajongó, elnyomott, kipusztított lakosság ellenségének tekintette őket. Ha kicsaptak, rablás, vagy bármi okból, a lakosság rögtön értesítette erről a kóborgó kuruczokat s míg ezeket élelemmel és menhelylyel ellátta, addig a németek elől mindent elrejtett, sőt elmenekült. És ezt nem is ok nélkül tették, mert ha összehasonlítjuk a vármegye által összeírt károkat, sarczolatásokat, arra az eredményre jutunk, hogy tatárok és törökök együttvéve sem tettek félannyi kárt, mint a németek, kik folytonosan benn voltak a megyében, s a váradszatmári útvonalon fekvő községek minden átvonulásnál egy-egy kirablásnak néztek elébe. Jellemző az is, hogy sem a tatár, sem a török rablásnál templom, iskola kifosztásról nincs említés, prédikátorok és tanítók lakainak felveséséről is alig, míg a német kiütéseknél ez is felemlítettik számos helyen.

A szamosközi lelkészek sem nézték tétlenül az üldöztetést, külön is intéztek kérvényt Veselényi Ferencz palatinushoz, felsorolva gravameneiket 1665-ben. Első ezek között a Szatmár várbeli templom már ismertetett elfoglalása. Bebizonyítják, hogy az elfoglalás teljesen jogtalan, mert refor-

¹ 1662. Fasc. 12. 149. sz.

² Zsilinszky III. 233.

³ Szatmár vármegye régibb jegyzőkönyve 6. 193. lap.

mátus fejedelem, öregbik idvezült Rákóczi György, építtette s nem a régi kath. templom helyén. 2-ik gravamenjök a Szatmár várbeli iskola erőszakos elvétele, melyet Kun István maga költségével építtetett volt, látván, hogy nincs a magyar praesidiumnak annyi ereje, hogy scholát építhessen; az elvétel után az iskolában Horvát Márton lakott, a ki kiűzte onnan a scholamestert. 3-ik gravamen a Szatmár vári tisztek által addig lelkésznek, tanítónak, harangozónak fizetni szokott párbér megvonása. Ez érzékeny csapás volt, mert a főkapitány 25, udvarbíró 10, főporkoláb 8, viceporkoláb 4, hadnagyok strázsamester 4—4, czajbert 1 frtot fizetett évenként a papnak s félannyit a tanítónak, a mit a kath. urak idejében is kiadtak régebben. Ezen fizetés megtagadása kezdődött 1661-ben, miután négy esztendei elvonást sorolnak fel panaszképen. 4-ik gravamen a Szatmár várból az udvarból járó proventusnak elvonása Hraneczki András udvarbíró által. Ez a proventus állott a prédikátor részére 20 köböl bor, 20 köböl buzából, két verő disznóból, 16 szekér fából és 4 frt sópénzből. 5-ik gravamen a Szatmár várához tartozó dézsmás processusokból a sedicima és octava lefoglalása az 1664-ik évtől fogva (az egy jánki processuson kívül, hol más dézsmások voltak), mit midőn az illető predikátorok kiadatni kértek Lázár Tamás és Szecseni Mihály dézsmásoktól, fizetés helyett gyalázattal illették őket.¹

1670 től fogva már nem volt elég a kiütés, rablás, hanem a szatmári vár sok ártatlannak börtönévé lett.

Rajki János követ kérvényében 1672 felhossa, hogy Kassa vidékén Porcsalmi András lelkészt, bizonyos neki tulajdonított vétekért Rottal befogattatni akarván, miután az illető Erdélybe menekült, helyette a Szatmár közelében fekvő Porcsalma papja, mivel szerencsétlenségére őt is Porcsalmi Andrásnak hívták, elfogattatott s ártatlan létére Szatmáron bebörtönöztetett s ott sinylik.²

1675-ben Kökényesdi György, a felséghez írott folyamodványában³ ismét más oldalról tűnik fel a helyzet. Nagy-Bánya a katolikusok használatára templomot és hozzávaló jövedelmet enged át, mégis nemcsak elfoglalták a hely. és ág. hitvallásnak templomait, iskoláit, parochiáit a hozzátartozó jövedelmekkel együtt, hanem elűzték a papokat, tanítókat, sőt a tanácsosokat, jegyzőt s bírót s más előkelő lako-

¹ 1665. Fasc. 13. nro. 80.

² 1672. Fasc. 18. nro. 89.

³ 1675. Act. nro 68. a

sokat Szatmáron fogva tartják részint kezesekül, részint ismeretlen okból. a többi polgárok pedig a királyi pénzverő ház és plébános biztonságáért felelősségre köteleztetnek, holott a védelmi eszközökől is meg vannak fosztva.

Ki ne látná e tényekben a ravasz ellenség fondorlatát a ref. város ellen. Most a jezsuiták, majd a szepesi kamara szerepelnek, mint értelmi szerzők, a németek pedig hűségesen végrehajtják az óhajt, vagy parancsot. Innen van, hogy a szatmármegyei vallásüldözést, templom, iskola elfoglalásokat, azok jövedelmei elvételét a köztudat ma is nem annyira a németeknek, mint a jezsuitáknak tudja be.

Kökényesdi György Nagy-Bánya sanyarúságos helyzetén kívül élénken rajzolja Szatmár város gyászos állapotát, mely pedig hűséggel viseltetett ő felségéhez. A város nagy része — úgymond — elpusztított; házaikkal, javaikkal a német katonák úgy bánnak, mintha sajátjuk volna, kívül pedig a rebellisek és bujdosók gyilkolják őket. Marháikat elhajtják, előkelő embereiket bebörtönözik, halálra kiozzák s még az életfentartásra szükségeseket sem képesek beszerezni, mert sem a hegyre (Szatmár hegy), sem szántóföldeikre ki nem mehetnek, hogy a földet műveljék. De még ezt talán mind eltűrték volna, hanem a szepesi kamara papjaikat 30 nap alatt az országból kiharcolta jószágvesztés terhe alatt, a templom, iskolák, parochiák, mindenféle jövedelmeit haladék nélkül elfoglaltatta, sőt az iskolához tartozó Berenczét is okkupáltatta. Szatmár-Németi, valamint a közeli Erdőd sem maradhatott ment az üldözéstől, papjaik elbujdosni kényszerültek s az így üressé lett parochiák jövedelme is elfoglaltatott.

Vidéken a legtöbb helyről elűzettek a református prédikátorok, templomok, iskolák, stb. elfoglaltattak, az isteni tisztelet beszünttetett. a vallás szabad gyakorlata gyökerestől kiirtatott. annyira, hogy sok kised keresztség nélkül hal meg, a meghaltak szertartás nélkül, állatmódra temettetnek el s az emberek, mint barmok isteni tisztelet nélkül élnek, írja siralmas és megrázó hangon Kökényesdy.

A valláshoz való törhetlen ragaszkodást mily szépen fejezi ki Kökényesdy idézett folyamodványában, midőn azt mondja, hogy mindenféle üldöztetésnél, kártételeknél sokkal súlyosabb és szomorúbb reájok nézve vallásgyakorlatuk megátolása, a mi miatt sokan kénytelenek elhagyni hazájokat s már is Nagy-Bányáról és Szatmárról sokan kibujdostak, itt hagyva javaikat.

A megye északi részén Ecseden 1670-ben foglalták el a németek a várat, miután Báthori Zsófia átadta a királynak.

A vallásához erősen ragaszkodó ecsedi reformátusság a vár átadása előtt minden oldalról biztosítani akarván jogait és vallásszabadságát, előzetesen biztosító iratot kért nemcsak Rákóczi Ferencztől s anyjától Báthori Zsófiától, hanem a németektől is; ezek elébe megerősítés végett a következőt terjesztették fel a 2-ik pont alatt: „Minthogy Ecsed várában levő lakosoknak egy része evangelicus status, mely statusban a predikátoroknak, Scholamestereknek, deákoknak templo-mok, scholak és parochiák tartására, régi dolog emlékezetű királyoktól, fejedelmektől, ecsedi uraktul donatiok szerint való jövedelmek és sustentatiojok volt, kikben, hogy ezután is religionknak szabad exercitiumjával intacte megtartassunk és megmaradbassunk minden jövedelemmel együtt kívánjuk.”¹ Ez a kérelem teljesített — papiron.

1672-ben már Rajki János a haditanácshoz intézett kérvényében keserűen panaszolva az ecsedi rektornak ártatlan bebörtönöztetését azon okból, mintha egy német várőr megszökését elősegítette volna.²

Az ecsedi német katonák olymértű garázdálkodásáról, mint a minőt a szatmáriak követtek el, nincs biztos adat a megyei levéltárban, sőt valószínű, hogy kisebb kártételeken kívül egyebet nem követtek el, minek oka az lehetett, hogy itt hátok megett nem állottak közvetlen a jezsuiták, aztán pedig a vallásgyűlölő Cabhok helyett türelmes, sőt jóakarató vezérek állottak a vár élén, mint pl. Beleznay András és Ujlaki István, kik 1684-ben a katonákat is kötelezték, hogy a prédikátor fizetését pontosan megadják s a parochiának, scholának, a mi szüksége leszen, egyenlőképen teljesítsék a várossal együtt a katonák is.³

Ha csak az eddig ismertetett üldöztetéseket tekintjük is, melyek részint a szatmári németek, részint reájuk támaszkodva a jezsuiták és a szepesi kamara által követték el, gyászos és siralmas képet nyújt a vármegye akkori állapota s talán mégis alig jöhet mindez számba ahhoz képest, mit Báthori Zsófia egymaga véghezvitt a protestáns vallás elnyomására. Ismerjük meg e második rémét is a szatmármegyei reformátusoknak.

Báthori Zsófia II. Rákóczi Györggyel már 1640-ben eljegyeztetett, de egybekelésük csak 1643. február 3-ikán történt. Somlyói Báthori Andrásnak, a család utolsó fiágának

¹ Nagy Ecsed község levéltárában. Kiállítatott 1670. július 14-én Matolcsón.

² Szatmárvármegye levéltára 1672. fasc. 18. nro. 89.

³ Ecsed község levéltára.

és egy lengyel nőnek Zakreska Annának volt leánya s miután testvére apácza lett, ő reá szállott az egész családi vagyon.

Ez az ág, habár katolikus volt, de a vallásos türelem mindig egyik erényét képezte s ennél fogva Zsófia vakbuzgóságát lengyel származású anyjától örökölhette.

Vallásos hiténél csak nagyravágyása volt erősebb s hogy fényes hatalmi állást biztosítson magának, nem habozott megváltoztatni hitét s eljegyzése után reformátussá lett, hogy II. Rákóczi György kezével ősei fejedelmi székébe ülhessen.

Férje, a buzgó protestáns hős, nem volt képes teljesen átalakítani s bensőleg is reformátussá tenni hitvesét, ki folyton összeköttetésben állott a hozzá álrubában közelítő jezsuitákkal, kiknek befolyása eredményezte, hogy férje halála után nemcsak maga tért vissza a róm. kath. vallás kebelébe, hanem fiát is magával vitte, daczára, hogy a gondos apa azon feltétel mellett választotta meg az erdélyi fejedelmi székre, ha a ref. vallásban megmarad, különben feloldá a rendeket hűségi esküjök alul.¹

II Rákóczi György 1660. június 7-én meghalt. Báthori Zsófia özvegyen maradt 15 éves fiával, Ferenczcel. Miután vallási érzülete nem volt ismeretlen Erdély prot. rendei előtt, ez is sokat tehetett arra, hogy a Rákóczi birtokok Erdélyben lefoglaltattak s az özvegy fejedelemnőnek fiával ki kellett vonulnia a magyarországi részekre. E körülmény hozta a vést Szatmár megyére is, melynek legnagyobb része, a régibb Báthori-féle „ecsed-i birodalom“, Báthori Zsófia kezére szállott.

Legelső ténye volt Báthori Zsófiának férje halála után a r. kath. vallásra visszatérésén kívül, hogy 1661-ben összes birtokain megszüntette mindazon dézsmát, jövedelmet stb. melyet az elődök buzgó kegyességökből örök időkre rendelték kiadatni a ref. egyházaknak, lelkészeknek, iskoláknak, tanítóknak. A mit a Báthoriak, Bethlenek, Rákócziak s más ref. főurak több mint egy századon keresztül a reformáció felsegélésére anyagilag áldoztak, mind azt egy toll vonással beszüntette Báthori Zsófia, azt híven, hogy ezáltal elvágja a reformáció életerét s aztán a kínhalál közt vergődővel könnyen elbánhat. Sáros-Pataktól a Kárpátokig s Erdély bérceiig kinosan jajdult fel az összes reformátusság, mely ez által nyomorúságra, inségre lett kárhoztatva.

Berey József.

¹ Szilágyi Sándor. Erdélyország története II. 259. lap.

JÉZUS HEGYI BESZÉDE.

(Harmadik és befejező közlemény.)

A farizeusok hiú képmutatása és önteltsége immár teljes világításban áll szemeink előtt. Jézus oly híven mutatta fel őket, hogy azonnal reájuk ismerhetünk. Emberietlen, önző, jogtalan erkölcsiségük ellenében mennyire megdicsőül Idvezítőnknek hasonlíthatatlanul fenséges eszményi morálja, mely a mennyek országa polgáraihoz méltó életelvek megvalósításában határozódik. Ám ez életelvek gyakorlati alkalmazása szempontjából szükségesnek találja Jézus még bizonyos intelmek hangsúlyozását a végett, hogy hívei ez idáig körvonalozott feladatok teljesítésének áldásait, gyümölcseit is élvezzék a benső emberben. öntudatuk tisztaságában, lelkök békeességében, földi életök tapasztalataiban és a jövőre irányuló reménységük előzálogaiban egyaránt. Ide vonatkozik közelebbről a következő három óvó intelem, melyek közül az első a jótékonyság, a második az imádkozás és a harmadik a bőjt tárgyában nyújt egyedül helyes útmutatást.

A jótékonyság kiválóan humánus jócselekedet, ha indoka az önzetlen szeretet, célja a nyomor enyhítése s gyümölcse a benső lelki öröm. De a farizeusi alamizsnázkodás háttéré és rugója az a rút hivalkodás és képmutatás, mely a szívjóság álarcza alatt rosszakaratú üzelmeket folytat. (*Bengel*, *Gnomon* N. T. 3. kiadás Tübinga 1773. *Stendel-féle* kiadás 1835.). Idvezítőnk az ilyen erkölcstelen csalárd látszat ellenében emeli fel mentő szózatát, midőn arra tanít, hogy a könyörület filléreit titokban osztogassuk s — példabeszédszerűleg szólva — ne kürtöltessünk magunk előtt, mint a képmutatók cselekedték a zsinagógákban és az utczákon. hogy az emberek őket lássák és dicsérjék. Ez utóbbi jelzés arra mutat, hogy ők csupa feltűnési viszketegből csakugyan harsonával gyűjtögették maguk köré a koldusokat és szegényeket s feleslegükből csakis a tömegetől ily módon kicsikart hódolat-nyilvánításokért juttattak valamicske morzsalékot a nyomorultaknak.

(*Euthymius Zigabenus*, Comment. in IV. evv. gr. et. lat. ed. Matthaei Lipsce, 1792. *Calovius*, Bibl. illustr. Fef. 1672). Mert hát e hiú feltűnésben keresték, ám meg is nyerték jutalmukat, melyre többé nem számíthatnak. Úgyde mind alaki, mind lényegi tekintetben mily egészen más az igazi emberbaráti szeretet és jóindulat megnyilatkozása! „Mikor alamizsnát osztogatsz — mond Jézus — ne tudja a balkezed, mit cselekszik a jobbkezed.“ Még a mohammedánoknál, sőt a beduinoknál is szálló igévé vált eme jelmondatával, az Úr, a kérkedő önértet érvényesítésétől való teljes mentességet fejezi ki; mert az önzetlen jótett értékét a mennyei Atya nyilvánosságra hozza már e földi életben is, de majd a síron túli számadáskor is. (6, 1—4.)

Az imádkozás szent cselekményével szintén vétkes és rút játékot űztek a kétszinű farizeusok. Templomban, zsinagógákban, nyilvános téreken vagy utczákon, a megállapított imádkozási idő elérkeztével letérdepeltek, vagy arcczal a földre borultak, rendszerint pedig a szentek szente irányában állva, imádkoztak. Ez utóbbi feltűnő modort különösen kedvelték a farizeusok, mivel így főleg utcák szegeletein és mozgalmas nyílt tereken a közönség ámulatát inkább felkölthették s a figyelmet magokra vonhatták. Tülfelől meg a pogányok képzelődés szülte bálványaiknak összes fő és mellék jelzőit felsorolva, tartalmatlan, hosszadalmas és untató zsolozsmáikkal egészen az önkívületbe jutásig fárasztották magokat. Ama kérkedő alakoskodás és cmez üres, értelmetlen, sivár külsőség ellenében, az igazi benső lelki megnyilatkozásnak, az Isten előtt kedves imádkozásnak jellegét és jellemét azzal világítja meg az Úr, hogy úgy a nyilvános isteni tiszteleten, mint a magános ájtatoskodás alkalmával, még gondolatban is kerülni kell a könyörgéssel való kérkedést, a farizeusi modort és a pogányok felesleges szószaporítását. Azt pedig, hogy miként és mit kérjünk Istentől, egybefoglalta abban az imádságban, a melyre minket ő maga tanított. Ez a „*Miatyánk*“, vagy más néven „az Úr imádsága“, melynek tartalma az üdvre vezérlő evangéliumi tudomány alapelveit a legremekebb összefoglalásban ismerteti meg velünk. Ebben ugyanis a világalkotó Istennek, e hűséges mennyei Atyának léte, lelki országa megalapítójának, az Idvezítőnek küldetése és Szentlelkének tökéletességre vezérlő üdv munkája hitvallásszerűleg és akként van kifejezve, hogy — ha szinte nem tesz is feleslegessé bármi más könyörgést, de — kétségen kívül minden lelki és igaz imádságnak főgondolatát magában egyesíti.

Lukács evangéliumában (11, 1—4. V. ö. Mát. 6, 9—13.)

ugyanezen imádság némileg rövidebb szövegezéssel szintén olvasható. Tischendorf az újszövetségi kánon szövegének nyolczadik kritikai kiadásából, a tekintélyesebb ősrégi kéziratok tanúsága alapján, megszólításul egyszerűen ezt a jelzést közli: „Atya!” elhagyva ezt: „Ki vagy a mennyekben“. Mellőzi továbbá ezt a kérdést: „Legyen meg a Te akaratod miképen mennyben, úgy a földön“, valamint a hatodik kérdés után ezt a bővítést: „de szabadíts meg minket a gonosztól“. A dicsőítési záradék: „Mert Tied az ország s a hatalom és a dicsőség mindörökké“ a legrégebbi kéziratok szerint mind a két evangélistánál hiányzik, de az ősz fordítás és az apostoli korszakig visszanyúló egyházszertartási maradványokban megvan s ezen indokból a Máté-féle szövegezésben olvasható. Általában Máté hívebben megőrizte számunkra az eredeti tartalmat, mint Lukács, a mit a jelzett két kérdésnek a megillető helyre történő beiktatása is igazol. Ez imádságban kivált a három első kérdés tökéletesen a zsoltárok örökigaz szellemét tükrözteti vissza s csaknem azonos alakban feltalálható a zsidó imákban is. (*Vitringa. de syn. vet. p. 962.*) Ebből azonban nem következik az a feltevés, hogy Idvezítőnk ez imádság szövegét a zsidó imák kezdő mondataiból állította össze. Másfelől meg tény az, hogy neki az Izrael fiai körében gyakorolt imák használatától való tartózkodásra egyáltalában semmi oka nem lehetett, de nem is volt. Találón mondja Tertullian, hogy a Miatyánk az egész evangélium rövid összefoglalata s Chrysostomussal mi is méltán tekintjük azt minden evangéliumi keresztyén imádság mintája gyanánt. Innen van az, hogy az egyetemes keresztyénség isteni tiszteleti gyakorlatában eleitől fogva ott találjuk, sőt már Cyprián és Tertullian „törvényes és rendes könyörgés“-nek nyilvánítják ezt a fenséges imádságot. Augustinus és az ő nyomán a lutheri egyház hét, ellenben Origenes, Chrysostomus, valamint a református egyház hat kérdést különböztet meg benne. Tartalma egészben véve a lelki és testi, a mennyei és földi szükségletek kielégítésére célzó esdő főhászainknak egybefoglalása s lélekemelő módon zárul be az Isten dicsőítésével és a kérdés meghallgatásának bizonyosságát jelző ámen szóval.

Miután a Miatyánk mélységes tartalmáról a keresztyén hittudomány kiválóbb művelői megannyi különleges tanulmányokat bocsátottak közre s alkalom adtával róla hasonló irányban és szellemben mi is értekezni óhajtunk: ennél fogva e helyütt és ezúttal mellőzve a szöveg elemzését, kapcsolatosan folytatjuk Jézus hegyi beszéde gondolatmenetének feltüntetését — a mint következik a bőjtről (6. 16—18).

Mózes és a próféták írásából jól tudta Idvezítők, hogy Izrael fiai részint a fájdalom, gyász és szerencsétlenség idején, részint a fenyegető büntetések nehéz napjaiban, a megálázkodás, töredelem és megtérés külső jelzése gyanánt gyakorolták a bűjtöt, sőt Mózes az engesztelés ünnepén való nyilvános bűjtölést is — de csupán ezen az egy napon — elrendelte. (Lev. 16, 29.) Nem is kárhoztatja ő — noha mint szükségtelen dolgot el sem rendeli — az ilyes testsanyargatást, a melynek a héber elnevezés szerint az volt volna a célja, hogy általa a lélek tisztábbá, nemesebbé s az Isten tisztelése iránt fogékonyabbá váljék. Meg is találjuk ezt a vallási szokást majdnem minden régi népnél. (*Wiener, Bibl. Realw.* 3. kiad. I. 364.) Úgyde a farizeusi szellem felülkerekedésével, a babyloni fogság után, hova tovább érdemszerző hatályúnak tekintették a bűjtöt s kivált a farizeusok szigorú testsanyargatásnak vetették alá magokat minden hétnek az ötödik napján — mint a melyen Mózes állítólag a sinai hegyre felment — s a második napján a hétnek, mint a mikor Mózes a sinai hegyről leszállott. Ezzel a bűjtöléssel hivalkodtak, álszenteskedést űztek, mosdatlan arcukat komornak színelték, a nézők tekintete elől elrejtőzködtek csak azért, hogy annál inkább észrevegyék, bámulják és igazoknak tartásák őket. Ezt a kegyeskedő szemforgatást, tüntetést, ostorozza Jézus, midőn arra inti híveit, hogy *a mikor* bűjtölnek — azaz a mennyiben önszántukból ilyesmire ráadják magokat — ne menjenek a nyilvánosság elé, ne foglalkoztassák hivalkodásukkal az embereket, hanem öntsék ki szívök keservét titkon a mennyei Atya előtt, a ki egyedül képes arra, hogy természetesen nem az ilyennemű cselekedetekért, de merő irgalomból megbocsássa a bűnt. Világos tehát, hogy Jézus nem rendelte el a bűjtölést; csak feltételesen mondja, miszerint *ha és a mikor* valaki bűjtöl, azt ne dicsekedésből, hanem titokban, azaz, benső öntudatának ítélő birája előtt végezze, jutalom várása nélkül, önzetlenül. Épen ez a gondolat képezi az átmenetet a látszólag kapcsolat nélkül tovább fűzött beszéd folytatásához, mely a benső embernek: a szívnek érzületvilágát és törekvési irányát, célját tárja elénk.

Szembe állítja első renden is (19—21 v.) a látható és láthatatlan, romlandó és romolhatatlan, idő szerint való és örök javakat, annak a tapasztalatilag igazolt következtetésnek a hangsúlyával, mely szerint „a hol van a ti kincsetek, ott leszen a ti szívetek is“. Világos ebből, hogy miként *a földi kincsek* mulandók, veszendők, a mennyeiek ellenben változhatatlan becsűek: akként a hívőkhöz méltatlan és illetlen a rom-

landó kincsek után való esengés, de annál inkább igazolt az *égi javak*, nevezetesen a messiási üdvösség után való vágyódás, a melyet megelégit Isten az örökkévalóságban. Hogy ennek az üdvjónak a keresésére irányuló kötelességüket betölthessék, tisztán kell látniok a munkatért, melyen mozognak s a cél, mely felé küzdenek. Ezt a benső emberben fénylő *világosság* segítségével lehet elérni. Ennek a benső világosságnak a szerve az Isten Lelkétől megvilágosított józan ész (*Philo*, de condit. mundi I. 12.: Ὅπερ νοῦς ἐν φυχῇ, τοῦτο ὀφθαλμὸς ἐν σώματι.), a melynek teljes birtokában nem lehet kétség affelől, hogy halál és élet, áldás és átok, pokol és mennyország közül melyiket választjuk. Ámde miként a szem, ha kápráztató bűvös eszköz, vagy más káros hatás következtében elveszti tiszta fényét, nem képes a dolgokat a magok valóságában híven megkülönböztetni s felfogni: akként a bűn által meghomályosított értelem is eltéveszti az irányt és cél, s ezzel az egész ember a kárhozat zsákmányául van oda dobva. Menthetetlenül elvész. Ezért az Idvezítő intésének általunk megszívlelendő komoly célzata az, hogy szemünk, szívünk, értelmünk, érzelmünk egyaránt, szeplőtlenül, tisztán, józanon megóvjuk, mert milyen borzasztónak kell lenni annak a sötétségnek, a melyben még a világosság fénye is elvész!

Ezeknek megfontolása után bizonyára egy hívő keresztényen sem fog úgy gondolkozni, mintha a muló földi javak halomra gyűjtését és az *Isten országa* romolhatatlan kincseinek keresését egyesíteni lehetne. Vagy az egyik, vagy a másik irányban haladhat az ember, de e kettő nem azonosítható (24—34. v.). A Krisztus követőjének e választási szabadság birtokában az a rendeltetése, hogy egész valóját Urának szentelje, hogy vele örökké tartó boldogságban éljen, őt dicsérje és magasztalja. Minden ellenmondáson felül áll tehát az a messiási kijelentés, hogy senki sem szolgálhat — már tudniillik kizárólagos és feltétlen értelemben — két úrnak, nevezetesen Istennek és a világi gazdagságnak. Ez Luther helyes értelmezése szerint azt jelenti, hogy pénzzel, vagyonnal bírni nem bűn, csak meg ne engedjük azt, hogy a muló kincs felettünk úrrá legyen, sőt inkább hajtsuk azt a saját szolgálatunkba és mi legyünk felette az úr. E végből a lelket epeztő, szívet marczangoló töprengésektől épen úgy, mint a test szükségleteinek kielégítésére irányuló aggodalmaktól teljesen menten, összes gondjainkkal egyetemben bízunk jelenünket és jövőnket a mindenség bölcs alkotójára s gondviselőjére Istenre, keresvén mindenekelőtt az ő országát és annak igazságát és

mindazokat bizonyosan meg is adja az Úr annak, a ki hív marad mind végiglen

A lelki ország örök értékű javainak helyes úton való keresése mellett, az egymás iránt tartozó erkölcsi kötelmek hű teljesítésére is kiváló figyelemmel legyenek az Úr követői. Ne törjenek lándzsát mások feje felett oly gyarlóságokért vagy hibákért, a melyekben ők magok nyakig úsznak (7, 1—5.). A mily felelősséggel járó kötelezettség a hívőre nézve az, hogy igazságérzet és szeretet által vezéreltetve, felebarátainak erkölcsi botlásait, annak javára és oltalmára, önnönmagának pedig okulására feltárja, sőt rosszalja és elítélje: épen olyan jogtalan és sérelmes a hivatlan bíraskodás, mely az Isten büntető ítéletét vonja maga után. A ki más szemében a szálkát, azaz a kisebb mérvű erkölcsi fogyatkozást meglátja s e miatt ítélkezik: annak szemében gerenda, azaz súlyos beszámítás alá eső bűn van s csak abban az esetben szólhatna érdemileg a más bajáról, ha már önmaga, a saját bűne által okozott teljes mérvű vakságból előbb kigyógyult. Az ilyen igazolatlan és bántó *ítélkezés* forrása rendszerint a józan belátás és kellő önismeret hiánya, a melylyel legtöbbszörre tisztátalan és önző érdekek szoktak párosulni. Mindig és minden tekintetben a bölcsen kijelölt határokon belül kell maradni (6. v.). Az evangélium szent igéit és az isteni kegyelemnek tapasztalásból ismert jó bizonyosságait tisztátalan, nemtelen, méltatlan emberekre rábízni nem lehet, nem szabad, mert ezeknek nincs érzékük s fogékonyságuk az iránt, a mi szent, a mi magasztos, a mi megszépíti ezt a bűnös világban folytatott való életet.

* * *

Immár befejezéséhez közeledik a fenséges beszéd, melylyel Jézus, megváltói pályájának küszöbén, meghódította ezt a bűnös világot. Idáig hallott minden szava igazság és bizonyosság s egyszersmind igazolása annak ténynek, hogy mi a mi a magunk erején teljesen képtelen vagyunk akként élni és halni, a mint ő itt elibünk adta. Annak okáért rámutat az élet kútfejére, a minden áldás és kegyelem örök forrására, a honnan jó az erő, az előmenetel, a vigasztalás. Kérjete, keressetek, zörgessetek! Buzgón, hiven, állhatatosan imádkozzatok! „Mert ha ti gonosz létetekre (Illustre testimonium de peccato originali — Bengel). a ti fiaitoknak tudtok jó ajándékokat adni, mennyivel inkább ad a ti mennyei Atyátok jókat azoknak, a kik ő tőle kérik.“ S miután főleg az ötödik rész tizenhetedik versétől kezdve, nagyobbára a törvény lelki

és igaz magyarázatával foglalkozott, most ismét oda tér vissza; azt a tömören kifejtett gyakorlati életszabályt hangsúlyozza, a mely a pogányok és farizeusok nemleges jellegű parancsolatait hasonlíthatatlanul túlszárnyalja ama határozott, positiv tartalmával, a melynek egyetemes érvényű czélzata az, hogy az evangéliumi keresztyénség minden körülmények között, minden ember irányában kivétel nélkül, az erkölcsileg jót, szépet és igazat gyakorolja. s ezen az úton az evangéliumi erkölcsiséget: az embertársi egyenlőség, testvériség és szabadság dicső elvét megvalósítsa!

A még ezután (13—27. v.) következő intelmek és óvások Lukács evangéliomából részint hiányoznak, részint más gondolatokkal kapcsolatban olvashatók, de itt Máténál az egész beszéd sarkalatos alapelveinek keretébe épen beillenek. Ugyanis nem egyébről van szó, mint arról, hogy miként lehet eljutni az Isten országába? Az ezen kérdés felett töprengő lélek előtt két kapu áll nyitva: az egyik tágas, úgy hogy mind a két oldalán van tér elegendő; a másik kapu szoros, szűk, úgy hogy alig lehet rajta beférni. Amaz a veszedelemre, kárhozatra, halálra vezető útnak, emez az életre, üdvre, halhatatlanságra vezérlő ösvénynek a bejárója. Amazon a testi vágy rakoncztalan zsoldosai, a múló gyönyörök fékevesztett kéjenczei száguldanak; emezen a lelki szegények, a megfáradottak és megterheltek vánszorognak előre. Amazon sokan járnak, emezt kevesen találják meg. Ám, hogy Isten kegyelméből kiki megtalálhassa az igazságra és életre vivő utat: őrizkedni kell a hamis tanítóktól (15—20: v.), a kik benső hivatás hijjával, tisztátalan indokokból, ártatlanság és szelídség álarcza alatt, mintha az Úr juhái közül valók volnának, belopózkodnak az Úr nyájába, hogy ott ragadozó farkasokként űzzék vérengző s lélekrabló garázdálkodásaikat. Rájok lehet ismerni, mert cselekedeteik elárulják őket. Olyanok, mint a belül korhadó, rothadó fa, a mely fanyar, hitvány gyümölcsöket terem: az ő életük folyama is rakva van gonoszsággal és ragadománynyal; tanításukból épen úgy, mint életükből kiviláglik, hogy nincs meg bennök, mert nem is lehet, a Lélek és a Léleknek gyümölcse. E szerint a mennyek országába való bejuthatásra nézve nem elegendő az üres vallástétel, sem az evangéliumi egészséges tiszta tudomány ismerete és annak hirdetése, hiszen ebben az esetben csupán emberi erő és akarat segélyével is elérhető volna az örök boldogság; hanem az Úr által kinyilatkoztatott utolsó szó szerint csakis azok előtt áll nyitva az üdv kapuja, a kik Krisztus tudományát, mint a mennyei Atya akaratát, egész életök folyamán szem előtt tart-

ják és teljesítik. Mert az ítélet napján, senkin sem fog segíteni az Úr nevére való hivatkozás. Hasztalan mondogatják majd az ő nevében tanító és gyógyító, de tisztátalan szívű rajongók, hogy mi mindent cselekedtek az Úr neve által: — őt nem csalhatják meg. A képzelődésszülte hithősködés, a szeretetlenség és önzés leplezése végett gyakorolt bűbájoskodás, a szellemnek úgy vélt segítségével kifejtett theurgia mind megszégyenül ama napon, mikor a hamis próféták hallatára az Úr isteni hatalmának megrázó szava elhangzik: Soha sem volt veletek semmi közöm; nem ismertelek titeket mint enyéimet soha; távozzatok tőlem álnokságnak cselekedői!

Záradéka az Úr hegyi beszédének az a komoly intelem, a mely szerint: a kik az itt hirdetett igéket teljesítik — üdvösségre, a kik pedig azoknak ellenszegülnek — kárhozatra jutnak. Amazok hasonlóak a bölcs emberhez, a ki házat kősziklán építette; emezek olyanok, mint a bolond ember, a ki fővenyre építette házat. Mert miként a szilárd fundamentumon épített ház fedélzetének az eső, falazatának a viharok s talapzatának az árvizek nem árthatnak: úgy a Jézus evangéliomának mozdíthatlan alapján álló keresztyénnek örök boldogságát sem veszélyeztetheti semminemű hatalom. Viszont, miként a fővenyre épített ház a záporok, orkánok árvizek ellenében meg nem állhat, sőt összedül és végképen elpusztul: azonképen az evangélium igéit csak hallgató, de annak szellemében nem élő ember is az általa remélt üdvösségtől örökre elesik, halál prédája lesz.

Im előttünk a pálya, ki van tűzve a cél!

Bárcsak az Úr ama napon közülünk kit-kit a bölcs emberhez hasonlóknak találna!

Dr. Erdős József.

IRODALMI SZEMLE

a) Hazai irodalom.

Katholikus autonomia. A katolikus autonomia multja, jelene s jövődjje és a felekezetek autonom szabályai. Ismereti *Szemnecz Emil*. Két rész egy kötetben. Budapest, 1897, a „Hunyadi Mátyás“-intézet nyomása, 219+176 lap, ára kötve 4 forint.

Római kath. atyánkfiai körében ismét napirendre került az autonomia szervezésének kérdése. A kultuszminiszter kezdeményezése, az esztergomi érsek felhívása óta kath. körökben, napi sajtóban és szakközlönyökben nap-nap után beszélnek és írnak e nagy kérdérről, mely ha szerencsés megoldást nyer, századokra kiható történeti esemény lesz a római egyház és hazánk történetében.

Szemnecz Emil, a «Magyar Állam» jó tollú szerkesztője, a fent címzett vaskos könyvben arra az érdemleges feladatra vállalkozott, hogy az autonomia elvi és történeti mozzanatainak feltüntetése mellett egybegyűjtse «a kérdés elbírálására szükséges anyagot s kifejtse azokat az irányeszméket is, melyeket a kölcsönös jogtisztelenen alapuló megoldásnál megvalósításra alkalmasnak vélt s melyek az egyház szabadsága mellett a jogos állami érdekeknek kielégítését is célozzák».

A munka két részre oszlik. Az első részben a kath. autonomia történetére vonatkozó adatokat s a fontosabb okiratokat közli és megvitatja az autonom szervezkedésnek mindazon motivumait, melyek szerző véleménye szerint, a szervezkedés sikerét biztosítják. Szól itt az autonomia lényegéről, 1848-iki megindításáról, 1870. évi előzményeiről, az autonomiai kongresszus összehívásáról, megalakulásáról, munkálatáról, a szervezeti szabályzat tárgyalásáról, a szervezet további sorsáról. Majd az autonomia és a pápa, az autonomia és az állam viszonyát s ebből folyólag az autonomia alapelveit vitatja meg, azt bizonyítgatván, hogy az autonomiának joga van a főbb javadalmasok kandidációjára, az egyházi javak kezelésére, az iskolai önkormányzatra stb. A második részben a gör. keleti román és szerb

egyház autonom szervezetét, az ág. hitv. evang. egyház alkotmányát s végül az ev. ref. egyház alkotmányos szervezetét ismerteti a jelenleg érvényben levő egyházi törvények alapján.

A könyv szellemét leghívebben visszatükrözik «a kath. autonomia lényege» (I-ső) és «a katolikus autonomia alapelvei» (XII.) fejezetek. Szerző szerint «a kath. autonomia, azaz önkormányzat az a szervezet, melyben a világi hívek az *egyház világi vonatkozású ügyeinek* a papsággal egyetértésben való *intézésére*, az egyház jogainak és szabadságainak oltalmára, vagyonának biztosítására, az isteni egyházkormányzat támogatására és megvédésére egyesülnek» (8. l.). Tehát a világi elem nagyon szűk körben érvényesülhet. Az autonomia alapelveit pedig a következő három tételben foglalja össze:

«1. A katolikus autonomiának szervezeti alapja az egyenes választáson alapuló és egyharmadában egyháziakból, kétharmadában világiakból álló alkotmányos gyűlések és azoknak választott tanácsai».

«2. A kath. autonomia jogkörét képezik: a) a királyi patronátustól eddigi megbizatásból a kultuszminiszter által intézett ügyek átvétele; b) a püspöki kar által átengedett jogok (pl. az iskolák felügyelete, az egyházközségi vagyon kezelése és az egyházi javak kezelésének ellenőrzése); c) az államkormány által a felekezetek autonomiájának megadott összes jogosítványok».

«3. A katolikus autonomia belső tartalmát adják: a) nagyobb javadalmakra és címekre való hármasszoros kandidáció joga; b) a kath. alapok és alapítványok átvétele, kezelése és felhasználása; c) az iskolai autonomia a protestánsoknak megadott terjedelemben».

Látnivaló, hogy Szemecz könyve az autonomia tartalmát az állammal s különösen a kir. főpatronátus jogával szemben sokkal inkább kibővíteni célozza, mint azt az 1871-iki szervezet javasolta. Mert míg az 1871. évi tervezet csak ennyit vett fel a szervezetbe: «Az apostoli király főkegyúri joga épen tartatik»; addig Semecz a főpatronátus átalakítását a következő négy eset valamelyike szerint indítványozza:

1. Vagy lemond a király a patronátussal járó jogokról s azok visszaszállnak a pápára s onnét új jogadományozás czimén egészben vagy részben az autonomiára.

2. Vagy átadja a király e jogkört a pápa beleegyezésével a kath. hívek alkotmányos szervezetének.

3. Vagy megoszlik a patronátusi jog a király, az államkormány és a kath. autonomia között.

4. Vagy a királyi patronátus jogos terjedelmében egyelőre érintetlen maradván, mindama jogosítványok, melyek abból kifolyólag a király külön megbízásaképen a kultuszminiszter, esetleg a minisztertanács által gyakoroltattak, átruháztatnak a kath. autonomiára. A négy mód közül szerzőnk szerint legrosszabb lenne a 3-ik,

kevésbé kivihető az 1-ső és 2-ik, leghelyesebb a 4-ik pontban foglalt megoldás volna. S több ízben és nagy nyomatékkal hangsúlyozza, hogy «az államnak a kath. autonomiára több befolyása nem lehet, mint a mennyit felügyeleti jogánál fogva, a protestáns autonomiára gyakorol».

Általában az egész könyv, bár elvileg többször tiltakozik a prot. autonomia átvétele ellen, azért tényleg s kivált az állammal szemben való jogkör meghatározásában folytonosan a prot. autonomia analogiájára hivatkozik. S ez a Szemnecz könyvének s általában az egész autonomiai mozgalomnak egyik jellemző sajátja. Autonomia czíme alatt egyenesen arra törekszik, hogy az államtól minél több szabadságot és önrendelkezést csikarjon ki egyháza számára, s e tekintetben nagyon szívesen egyenlősíti magát a protestáns egyházzal. Nagy nyomatékkal hangsúlyozza, hogy «az állami felügyeleti jognak, mint minden jogállamban minden jognak, egyenlőnek kell lenni az összes elismert és bevett vallásokkal és felekezetekkel szemben», mert hát «így kívánja ezt a jogegyenlőség». De azt vagy elfelejti vagy szándékosan elhallgatja, hogy ennek a jogegyenlőségi elvnek a másik oldala meg azt kívánja, hogy akkor egyszersmind minden elismert és bevett vallásfelekezet egyenlően bírja és használja az állam és a királyok által adományozott egyházi és kulturális alapokat és alapítványokat. Ezt szintén megkívánja a teljes egyháztestületi jogegyenlőség.

Egyébiránt nem akarunk bírálólággal hozzászólni a Szemnecz könyvének különben érdekes fejtegetéseihez, mert hisz akkor egész ellentanulmányt kellene írunk. Csak annyit jegyzünk meg az autonomiának Szemnecz-féle felfogásáról, hogy ilyen elvi alapon, a királyi és állami jogok ilyen felforgatásával bajosan lehet autonomiát szervezni. Nem a más vallásúak miatt, hanem az állam és az ország vitális érdekei miatt, melyeknek a Szemnecz-féle autonomia-tervezet minden lépten-nyomon az elevenjökbe vág. Az ilyen túlmerész követelésekkel szemben az államnak csak az lehet a válasza, a mit különben a római egyház és pápája szokott hasonló esetekben hangoztatni, s ez a *non possumus*.

Különben a könyv szépen, érdekesen, nagy tanulmánynyal és elvszerű állásponton, igazi rómi kath. hűséggel van írva s belőle a prot. közönség is kimerítő tájékozást meríthet az autonomia céljai és törekvései felől. Történeti részei az ügy multját és jelenét tárják elénk, elvi fejtegetései alapján egész mélyökig bele pillanthatunk ama nagy kérdésekbe, melyek kath. autonomia neve alatt az egész országot, az állami és felségjogokat, a felekezetközi helyzetet s az állam és az egyházak közti jogviszonyokat a legközvetlenebbül és egész mélyökben érintik.

Sz. F.

Protestáns Esték. Felolvasások a vallás, nevelés, történelem és társadalom köréből. Szerkesztik a magyarhoni ág. hitv. ev. keresztyén egyház egyetemes theologiai akadémiájának tanárai. I. sorozat: 1897. Bőjt. Orosháza és Pozsony. 1897. Kis 8-adrétben 181. lap. Ára egy korona. A tiszta jövedelem a pozsonyi Evang. Theologusok Otthonáé.

A pozsonyi lutheránus papnövelde derék tanárai is megvalósították a Magyar Protestáns Irodalmi Társaság ama tervét, hogy a vallás és az egyház iránti érdeklődés fokozása végett népszerű felolvasásokat és előadásokat tartsunk a vallás, nevelés és a társadalom köréből. A Társaság fővárosi tagjai tettek evvel legelőször kísérletet a székes-fővárosban. Majd a kolozsvári theol. fakultás buzgó tanárai karolták föl a termékeny eszmét. S habár a budapest-pozsonyi és a kolozsvári felolvasások modora között van némi különbség, nevezetesen Kolozsvár inkább a hit építésére dolgozik, míg azok inkább az ismeretek népszerűsítésén, a tudás bővítésén fáradoznak; de az eredmények azt mutatják, hogy mindkét úton czélt lehet érni. Úgy látszik, hogy a kísérlet itt is, ott is bevált. A közönség megkedvelte és nagy érdeklődéssel látogatta ezeket a felolvasó estéket s bizonyára más helyeken is beválnának a «Protestáns Esték».

A pozsonyi «Protestáns Esték» ez évi első cyclusa, a bőjti sorozat, külön könyvben is megjelent a fenti cím alatt. Tartalmaz hét felolvasást, melyeket a pozsonyi theol. tanárok, más kiváló erők közreműködésével, az idei bőjt folyamán a pozsonyi theologiai otthon dísztermében tartottak. A felolvasások címei ezek: A nőkérdés a keresztyén egyházban. *Dr. Masznyik Endre* theol. akadémiai igazgató tanár. — Az én meséskönyvem (Aforizmak a gyermeknevelés köréből) *Gaal Mózesné*. — A régi Egyptom vallása. *Stromp László* theol. akadémiai tanár. — A kuruczvilág költő asszonya. *Kovács Sándor* theol. akadémiai tanár. — Képek az angol egyházi életből. *Balogh Elemér* ev. ref. lelkész. — Nőideálok. *Hörk József* theol. tanár. — A hit bibliai képekben. *Raffay Sándor* theologiai tanár.

Mint a felsorolt tartalomjegyzék mutatja, a felolvasások, a tárgyak elég változatosak. Hasonlót mondhatunk a kidolgozásról is. A hét szerző hétféle tárgyról hétféle írói egyéniségnek a tükre. Mindeniknek vannak számos előnyei, vonzó sajátságai s aránylag csekély hibái. Masznyik elismert jeles író, s ezt mostani felolvasásának irályi szépségei is igazolják. Stromp tudós, philosophus temperamentum, a mi egy kissé nehézkesé és elvonttá teszi felolvasását s talán a tárgyát is kevésbé érdekes eszmekörből vette. Kovács Sándor erős historiai érzéssel és korhű festéssel állítja elénk Petrőczy Katának, a kuruczvilág költő asszonyának érdekes alakját. Balogh Elemér könnyed tárczaszerű csevegés alakjában, de vonzó közvetlenséggel

fest néhány megkapó képet az angol egyházi életből. Hörk rapsodikus modorban, néhány jellemző, de jobbára külsőlegesen vonással nőideálokat mutat be Deborah, Mária Magdaléna, Priscilla, Monica, Bóra Katalin, Mária Dorottya személyében. Tanulságos, termékenyítő és szépen írt felolvasás a Raffay Sándoré, ki a hit különböző neveit és fokozatait találó bibliai alakokban érdekesen szemlélteti.

Szóval a «Protestáns Esték» megszerzésre és olvasásra érdemes felolvasások gyűjteménye. Ismeretet közöl, tudást bővít és bizonyos tekintetben a hitet is termékenyíti. A dicséretes vállalkozást ajánljuk a többi protestáns központoknak, nevezetesen Debreczennek, Sopronnak, Pápának, Eperjesnek is pártoló figyelmébe. Jó eszköz, alkalmas mód ez arra, hogy művelt köreinkben a vallás és egyház szeretetét fokozzuk, az összetartozás érzetét növeljük s közöttük az egyháztársadalmi és irodalmi törekvéseknek propagandát csináljunk. A gyakorlati kivitel sem olyan nehéz, mint sokan képzelik. Csak néhány buzgó és önzetlen ember kell hozzá, kik nem sajnálják a munkát és a fáradságot; helyiség, közönség minden nagyobbacska protestáns helyen található. Azt pedig nem szükséges hosszasan bizonyítani, hogy most, mikor a vallásos érdeklődés kissé lendülni kezd, mily áldásos, sőt mily szükséges a lelkeket a keresztyén eszmékben tájékozni, a tudásban gyarapítani, a hitben erősíteni. Nekünk protestánsoknak soha sem szabad megfeledkeznünk arról, hogy egyházunk a *hit egyháza*, mely akkor és csak akkor éli virágkorát, ha és a mikor a lelkekben erős és öntudatos a keresztyén hit.

S—S.

Erkölcsei kérdések. Írta *Bodnár Zsigmond*, egyetemi magántanár. Budapest, 1897, Singer és Wolfner könyvkereskedése. Nagy 8-ad rétből 206 lap, ára 1 frt 50 kr.

Bodnár Zsigmond ismét könyvet írt, melyben «szellemi haladásunk törvényét», az ideális, realis és ideális-realis eszmeerők egymást felváltó hármas mozgását újból tovább magyaráztatja, még pedig az erkölcsi világnak szemünk előtt lefolyó tüneményeiben. Könyve szellemét leghívebben az az előszó tükrözi vissza, melyet az «Erkölcsei kérdések» elé írt.

Az emberiség, mondja Bodnár, mindenfelé az erkölcs és vallás kérdéseivel foglalkozik. A világ minden tájékán erkölcsi kérdéseket vetnek föl és kárhoztatják a realis idők léhaságát, érzékiségét, elvtelen és önző gondolkozását. Lejárta magát a szabadelvűség, határpontra jutott az individualismus, megvetésben kezd részesülni az érzéki és féktelen asszony, a családi élet szentélyéből kilépett nő, a zsebeinek élő politikus és képviselő. Lenézzük az anyagiság szolgálait, a bankok, részvénytársaságok, pénzvállalatok politikus

elnökeit és igazgatótanácsosait; mert mindnyájan érezzük, hogy szaga van a pénzöknek, gyűlöletes a fényök és pompájuk, tág a lelkiismeretök, léha az életök, nem lehet meggyőződésök. Becsülni kezdjük a tisztas szegénységet, mely független és becsületes tud lenni, míg előbb a gazdag is hitvány szolga volt. Minden országban szidják az oktatást és a nevelést, mely a vallással és erkölccsel nem törődve kiüldözött minden szentet az iskolából s vallási és erkölcsi elvek nélkül léhaságra nevelte az ifjúságot. Szidjuk a realis idők ostoba papiroskorszakát, mely a burocratia végtelen huzavonájába, zaklató közigazgatásába és elvtelen igazságszolgáltatásba helyezte a rendet, s a sokféle jelentéssel, tárgyalással, értekezlettel lebilincselte a szabad mozgást. A tisztviselők megbizhatlanságából és a szabályosságból kiindulva meghonosította a legbénitobb ellenőrző rendszert, mely a végtelenig szaporította alkalmazottainak a számát, a nélkül, hogy ezek megbírnák teendőik halmazát.

Ennek a csudálatos átalakulásnak az okait kísérti meg felderíteni a Bodnár könyve. Az erkölcsi, szellemi és aestheticai élet számtalan tünetényeit magyarázgatja jelen soraival is, abban a modorban és ama vezérelv szerint, melyet a Prot. Szemle immár két ízben (VIII. évf. 131—133. l., IX. évf. 58—60. l.) részletesen ismertetett és méltatott. Az egymással csak közös elvi alapjukban összefüggő, különben pedig teljesen különálló értekezésekben tárgyalt erkölcsi kérdések a következők: Erkölcsi sülyedésünk és okai. — Az elvek szüksége. — Legfőbb elv az Isten. — A socialismus. — A nő. — A jogi élet. — A bűntények szaporodása. — A politika és morál. — A színjáték törvénye. — Az idealismus a jog terén 1815 körül. — Engedelmeskedjétek. — Deák Ferencz. — Renan Ernő: bölcsészete, lélektana, a nyelvről és a vallásokról, a keresztyénség és az izlam eredetéről, Istenről és a természetről, a morálról és politikáról való felfogása, belső küzdelmei, csalódásai és bölcsészetének végső alakulása.

Bodnár dolgozatai, számtalan különzségei mellett, eredeti, érdekes és eszméltető olvasmányok. Tanulsággal olvashatja minden gondolkozó ember. Idealis gondolkozásmódja nem egyszer a keresztyén eszmék magaslatáig emelkedik. Van hite nem csupán a divatos eszmék elmuló hatásában, hanem a szép, jó és igaz örök eszméiben is. Gondolkozása is sokat mélyült a legújabb időben. Imbolygó idealismusa immár szilárd alapra kezd helyezkedni a legfőbb tét-elv, az élő Isten hitében. Ezt mutatják értekezései s a bennök tapasztalható haladás a positiv keresztyénség felé. «Legfőbb elv az Isten» című értekezésében pl. ezt a szép keresztyén vallomást teszi: «Az ő (t. i. az Isten) ereje és hatalma fogja megállítani erkölcsiségünk további sülyedését, az alkotó részek további szétmállását, a családi élet bomlását; ő fékezi meg határtalan érzékiségünket, ő vezeti vissza

a családi élet szentélyébe a nőt, ő tereli az engedelmesség, az erény, a becsület, a tisztesség útjára a féktelen embert s eltíporja a mostani erkölcsi, szellemi és aetheticai anarchiát. Hozzád kiáltunk tehát örök mindenható Isten, és esdve kérünk, hogy jöjjön el a te országod, adveniat regnum tuum!» (29. l.)

Ilyen szellem, ilyen hit vonul át az «Erkölcsi kérdések» sorain, melyeket gondolkozva olvasni bárkinek hasznos, a keresztyén lelkipásztoroknak meg épen nagyon tanulságos és épületes foglalkozás Mert ha nem fogadjuk is el mindenben az okoskodásait, de eszméltetünk általok és egy szép idealis világ erőteljes hullámverését érezzük ki a lelkes szerző sajátságos és eredeti észjárásából. *Se.*

A M. Protestáns Irodalmi Társaság 1897. évi kiadványai gyanánt megjelentek a következő művek: 1. A «*monografiák*» sorozatában: *Zsilinszky Mihály*: «A magyar országgyűlések vallásügyi tárgyalásai. IV-ik kötet, 1687—1712», Budapest, 441 lap, bolti ára 3 frt. A Társaság pártfogó, alapító és rendes tagjai tagdíj fejében kapják. — 2. A «*Házi Kincstár*» című új sorozatban: *Szássz Károly*: «Csendes Órák», segédkönyv a bibliának az életbe átvitelére, dr. Miller J. R. után angolból fordítva. 237 lap, ára csinos vászonkötésben 1 frt, finom papiroson díszes kötésben 2 frt. A Társaság tagjai is külön fizetéssel szerezhetik meg. — 3. A «*Koszorú-füzetek*» sorozatában: 31—32. Hitért és hazáért, írta *Vándor Deák*. 33. Dőre Márton felekezetnélküli akar lenni, írta *Papp Albert*. 34. Dezső pap látomása, írta *Bányai Géza*. 35—37. Rajzok egyházunk multjából, írta *Diósi Márton*. 38—40. füzet: Bibliai Kalauz, írta *Kenessey Béla*. Minden egyes füzet ára 4 kr. A Társaság pártfogó és alapító tagjai tagdíj fejében kapják.

Mindezek a kiadványok megrendelhetők a Társaság főbizománysánál, Hornyánszky Viktor akadémiai könyvkiadónál (Budapest, Akadémia bérháza). *Társaságunk tagjait és elvtársait tisztelettel és bizalommal fölkérjük, hogy kiadványainkat buzgón ajánlani és terjeszteni sziveskedjenek.*

b) Külföldi irodalom.

Hahn: Bibliothek der Symbole und Glaubensregeln der alten Kirche. Dritte, vielfach veränderte und vermehrte Aufl. Mit einem Anhang von Prof. Dr. A. Harnack in Berlin, Breslau (Morgenstern) 1887. XVI, 412. l. Ára 6.50 márka.

Az őskeresztyén hitvallások kritikailag megtisztult gyűjteménye e mű, a melyről e kérdés egyik legalaposabb ismerője, az erlangeni Zahn méltán mondotta, hogy «annak egy lelkésznek könyvtárából sem volna szabad hiányoznia». Harnack és Zahn mellett még a régebbi Caspari és újabban Kattenbusch. Bratke és Jacobi egyik legalaposabb ismerője az őskeresztyénség eme leghomályosabb korszakának.

Az őskeresztyén hitvallások történetének két évtizeden át folytatott kutatása eredményével van itt dolgunk, mely úgy a symbolikának és a dogmatörténetnek, mint az egyháztörténetnek sok eddig homályban maradt kérdését tisztázza. Az előző kiadásokkal (1842. és 1877.) szemben 190 lapnyi terjedelemben növekedett e gyűjtemény, a melyhez Harnack berlini tanár, az ismert nevű egyház- és dogmatörténettudós egy igen értékes függelékkel csatolt az első két század római symbolumának történetéről. Ennyiben mint dogmatörténeti forrásgyűjtemény is igen becses, s tájékoztatást nyújt az apostoli hitvallás keletkezésének és érvényének nem rég sok izgalommal vitatott kérdésében.

Gyűjteményünk közelebbről ismerteti az ősker. keresztelési symbolum történetét, vagyis bemutatja a hitszabályok legrégibb formuláit és az egyes ősker. tanítók hitformuláit, a mint azokat részint igazhitűségük beigazolásául, részint pedig az eretnekség vádjának elhárításául felállították az egyházban. E formulák az egyes vidékek és tanítók szerint igen változók voltak, azért azonban a vallási substantia teljesen egy és azonos e különféle alakokban. Ilyeneket találunk Irenaeus, Tertullian, Origenes, Justin, Marcellus és más egyházi atyák és apologéták írataiban. A hitszabályok, mint az apostoli üdvtanok rövid összefoglalásai, az őskeresztyén egyház hittudatát fejezik ki, s a kereszttyén hitnek zsinórmértékeül szolgáltak a nagyszámú eretnekek tévelygésével szemben s a Szentírással való megegyezésük különös tekintélyt kölcsönözött nekik az egyházban. E hitszabályok különben rendszeresebb kibővítései s tanfogalmi meghatározásai a rövid keresztelési symbolumnak, a melyről már Máté 28, 19 tesz említést.

E gyűjteményes munka beosztása a következő: Az első szakasz «a legrégebbi egyház regula fideijét» ismerteti 15 különböző alakjában; a 2-ik az őskeresztény egyház keresztelési symbolumát közli különféle keleti és nyugati formáiban s különböző nemzetiségű alakjaiban; a 3-ik közli az egyetemes symbolumokat a niceaitól kezdve az athanásiánusig; a 4-ik a partikuláris zsinatok symbolumait foglalja össze s végül az 5-ik az ú. n. privátsymbolumokat közli különféle szövegekben. Nagy gondnal és fáradsággal vannak ezek összegyűjtve az őskereszténység irodalmából, s mint ilyen Hahn műve elsőrangú forrásmű és segédkönyv az őskeresztény egyház hitvallástalkotó tevékenységének megismeréséhez.

Egy ügyesen összeállított tájékoztató jegyzék csak megkönnyíti a testes kötet használatát. Ss. M.

Graul: Die Unterscheidungslehren der verschiedenen christlichen Bekenntnisse im Lichte der heiligen Schrift. Nebst Darlegung der Bedeutsamkeit und der Zusammenhanges reiner evangelischer Lehre und einem Abriss der hauptsächlichsten ungesunden religiösen Richtungen in der evangelischen Christenheit. 12. verb. und vielfach neubearbeitete Aufl. Herausg. von dr. Reinhold Seeberg ord. Prof. der Theologie in Erlangen. Leipzig (Dörffling & Franke) 1896. 210 lap. Ara 1.60 márka.

E könyvecske legelső kiadása 1845-ben jelent meg. Első öt kiadását írójá Graul, missziói direktor Lipcsében rendezte sajtó alá. Halála után a többi kiadásokat Harnack erlangeni és dorpati tanár tete közé, az utolsóval, a 12-ikkel Seeberg erlangeni tanár ajándékozta meg a theol. irodalmat.

Nem polemikus vagy symbolikus művel van itt dolgunk. E tájékoztató kalauzról méltán mondhatja írójá, hogy «olajága és békegalambja» akar lenni a különféle ker. egyházfelekezeteknek. Újabb javított és teljesen átdolgozott kiadására igen nagy szükség volt. Hiszen írójá 1861-ben még mitsem tudott az újabb katholicizmust teljesen átalakító vatikáni zsinatról, s idejében még Pio nono ült a pápai trónon. Egészen új részletek a műben: a pápa családokozhatatlansága (85—87. l.), a vatikáni zsinat és az ó-katholicismus*(88—90. l.), a görögkeleti egyház alapjellege (97—103. l.), az unió története (132—135. l.), s új részletek a prot. szektákról szóló fejtegetések (174—197. l.). A mai pápás katholicismus ismertetésénél a műnek különben irónikus jellege mellett is erősebb polemikai színezést kölcsönöz a poklokra való alászállás (110—112. lap.), a szentek (46. l.), Mária (48—49. l.), az ultramontán csudahit (57—59. l.), s az életideál (66—69. l.) cz. fejezet.

Ez alaposan tájékoztató kalauz kevésbé a tudósoknak, mint inkább a hívő gyülekezetnek szól. Gyakorlati szükséglet akar pótolni. Az evan-

géliumi igazság világánál tájékoztatni kíván a különböző ker. egyházfelekezetek tanellentéteinek tömkelegében. Azokhoz szól, kik komolyan akarják az üdvöt. Üdvösségükre való komoly törekvésükben az útirajz megóvja őket a kutatással és kereséssel járó akadályoktól és veszélyektől. «A gyengébbek iránt való szeretet szült téged, hogy erősítsd azokat! A tévelygőket vezesd, az ellentmondókat büntesd! Ne félj, bizzál az Úrban s az ő kegyelmességében! Ha pedig szerző tudása és akarata ellenére becsúszott volna valami a műbe, a mi nem a tiszta isteni ige aranyából s a keresztyén szeretet ezüstjéből való, úgy alázd meg magad s ne ítélj meg erősen annak rejtett hibáit». A theol. vitatkozások szeretetlen harczában a béke olajágával jelen meg a pártok között, hogy a «nemes harcz megharcsolásával» maga is hozzájáruljon az «egy akol és egy pásztor» eszményi ker. egyházi végczéljának lehető megvalósításához.

A mű három részből áll. Az első mintegy apologetikai alapja az egésznek. Hogy biztos vezérfonalat adjon az olvasó kezébe az evangéliumi tanról, közli Luthernek 1529, kiadott hitvallását s a rövid alaprajzát adja az evangéliumi tanrendszernek.

Majd a második részben «a különböző ker. hitvallások elválasztó tanait» ismerteti, és pedig a római egyházban (41—91. l.), a görög keleti egyházban (91—103) s a ref. egyházban (103—187. l.). A görög keleti egyház «pártjait és szektáit» kimerítő részletességgel tárgyalja. Természetes, hogy a lutheri evang. egyházi tanvilágánál tekinti az egyes elválasztó ker. tanokat s ítéli meg még a ref. egyházat is.

A ref. egyház pártárnyalataihoz sorozza az anglikánusokat, arminiánusokat, sociniánusokat, menomitákat, baptistákat, quäkereket, swedenborgiánusokat, irvingiánusokat, mormonokat, testvérgyülekezeteket, methodistákat és az üdvhadsereget. Talán mégis csak sok egy kissé! A lutheri egyház egyetlen pártárnyalata a Spener-féle pietismus, a minek magyarázata az, hogy az egységes tiszta tan helyreállítására törekvő lutheri reformáció nem engedte meg a sok pártárnyalatnak kifejlődését.

A ref. protestantismust egészben véve egy érzékellenes, nestorianizáló, mereven törvényszerű, rationalistikus s történetellenes vonással vádolja nem egészen igaztalanul. S a mit közelebbről a methodismusról mond, teljesen hasonló, Ferenczy Gyulának a Szabó Aladár-féle evangélicizációról a Debreczeni Prot. Lapban adott rajzával. Hogy ilyen evangéliumi alaprajz mellett nem valami elismeréssel szólt a szerző az unióról, nem szorul bővebb magyarázatra. Az egyes tanellentétek történet-hittani relativ jelentősége és jogosultsága iránt alig van érzéke. A «tiszta tan» iránti dogmatikus érzék a túlnyomó. A Ritschl-féle iskolának legújabb «historiai módszerét» a theológiában alig ismeri, s még kevésbé méltányolja. Pedig a ma már szükségessé vált módszer teljesen átalakította a theologia képét.

A 3-ik rész «a főbb egészségtelen vallásos irányzatok rövid rajzát adja az ev. egyházban» (198—210. l.). Itt tárgyalja az egyházi tan- és

élet egymáshoz való viszonyát és sorra ismerteti a lágymeleg, katholizáló, orthodox, pietista, herrnhuti, methodista és mystikus beteges pártárnyalatokat. Ezek egymáshoz való viszonyára és egymástól való eltérésre nézve idézi Zsid. 5. 12 és 14. v.

Bár a laikusok számára írott e symbolikai vezérfonál lehetőleg präcis alakban körvonalozza az egyes egyházfelekezeti tankülönbségeket, mégis vannak e vezérfonálnak a művelt laikusok képezettkörét meghaladó részletei is. Ilyenek a Formula Concordiae dogmatikus meghatározásai Krisztus jelenlétének különböző módjáról, a melyek talán mégis csak kemény eledelek a laikusok számára (108. l.), s az orosz szektákról szóló fejezet is (96—103. l.) inkább tudományos, mint művelt laikus egyházi érdekeket szolgál. Egy hibás adatra is akadtam a 178. l. Az ú. n. jeruzsálemi barátok körének alapítója és püspöke nem Hoffmann Keresztély, hanem Kristóf.

Végül még egyet. Úgy tudom, hogy Prot. Irod. Társaságunk egy korábbi választmányi gyűlésén foglalkozott már egy népies jellegű prot. polemika megírásának eszméjével, mely épen népünk vallásos egyházi felfogásának megfelelő alakban az egyes ker. egyházfelekezetek, de különösen a katholicismus és protestantismus tankülönbségeit ismertetné. Valóban itt az ideje, hogy annak megírásáról mielőbb gondoskodnánk. Graul műve a tanúm, hogy mily szükségét pótol ily tájékoztatás a keresztyén-ség körében.

Ss. M.

**A Magy. Prot. Irod. Társ. pénztárába
1897. szeptember 1-től szeptember 30-áig befolvt**

Tájékozás

a Magyar Protestáns Irodalmi Társaság felől.

A Magyar Protestáns Irodalmi Társaság célja egyfelől «a protestáns tudományos irodalomnak, még pedig első sorban a protestáns egyháztörténelemnek művelése» és irodalmi s társadalmi úton való népszerűsítése; másfelől a «közhasznú vallás-erkölcsi olvasmányok terjesztése» s az evangéliumi keresztyén élet erősítése és nemesítése.

Ezekre a célokra jelenleg a következő kiadványai szolgálnak:

I. Protestáns Szemle.

Tudományos havi folyóirat. Megjelenik (július és augusztus kivételével) minden hónap 15-én, évenként 10 füzetben 40—45 íven. Tartalmát értekezések, tanulmányok, kisebb monografiák, hazai és külföldi egyházi és irodalmi szemlék képezik. Cikkjei a tudomány színvonalán állnak, de a nagyközönség által is élvezhető módon vannak kidolgozva. *A Protestáns Szemlé a Magyar Prot. Irod. Társaság minden tagja tagdíj fejében kapja.* Előfizetési ára nem tagoknak egész évre 4 frt. Most a IX-dik évfolyam járja.

II. Monografiák.

Tudományos egyházi, főleg egyháztörténeli művek sorozata, melyben kidolgozott egyháztörténeli eredeti monografiák jelennek meg. Évenként egy kötet, eddigelé 9 kötet. A Társaság *pártfogó, alapító és rendes tagjai tagdíj fejében, a pártoló tagok kedvezményes áron kapják.*

III. Koszorú.

Vallás-erkölcsi népies kiadványok sorozata. Elbeszélések, életrajzok, történeli rajzok, hitelesítő traktátusok. Évenként 10 füzet, eddig 40 füzet. *A pártfogó és alapító tagok tagdíj fejében kapják.* Ára füzetenként 4 kr., 15 füzetből álló kötetenként 80 kr.

IV. Házi Kinestár.

|| Vallás-erkölcsi építő könyvek sorozata, főleg a művelt közönség számára. Első kötet: *Csendes órák*, angolból fordította *Szöts Károly*, dunamelléki püspök. A tagok is előfizetés vagy megrendelés útján szerezhetik meg. Ára csinos vászonkötésben 1 frt, finom papíron díszkötésben 2 frt.

Mindeme kiadványok megrendelhetők a Társaság főbizományosánál. *Hornyánszky Viktor könyvkiadónál* (Budapest, Akadémia bérháza).

A Magyar Protestáns Irodalmi Társaságnak tagja lehet bármely művelt honfi és honleány, ki a Társaság célját előmozdítani hajlandó s ez iránti szándékát vagy a titkárnál (*Szöts Farkas*, IX., Kalvintér 7. sz.) vagy a pénztárnoknál (*Bendl Henrik*, IV., Deák-tér 4. sz.) bejelenti. *Pártfogó* taggá lehet az, a ki egyszer-mindenkorra ötszáz frtot befizet vagy kötvényileg biztosít, *alapító* taggá az, a ki egyszer-mindenkorra száz frtot fizet vagy biztosít a Társaság javára. *Rendes* tagok évenként *hat* frt tagdíjat, *pártoló* tagok évenként *nárom* frtot fizetnek. T. tagtársainkat bizalommal fölkérjük, hogy mindenik bár egy új tagot szerezzon a Társaságnak.

Szöts Farkas,

a Magyar Prot. Irod. Társaság titkára.